

Salkan Užičanin

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

salkan.uzicanin@gmail.com

PITANJE STRANE RADNE SNAGE U INDUSTRIJI BOSNE I HERCEGOVINE (1918–1941)

Apstrakt: Na osnovu dostupnih izvora i literature u radu se analizira pitanje strane radne snage u industriji Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata. Pojava stranih radnika vezana je za austrougarski period (1878-1918), kada je uz pomoć stranih investicija podignut i krupni industrijski sektor u Bosni i Hercegovini. Pitanje strane radne snage aktuelizirano je nakon završetka Prvog svjetskog rata i ulaska Bosne i Hercegovine u sastav novoformirane jugoslavenske države. Nova državna administracija odmah je pristupila progonu strane radne snage i zakonskom ograničenju njena dolaska, bez obzira na posljedice po industriju. Brzo se ispostavilo da su preduzete mjere bile pogrešne i da su imale negativne efekte, jer su stranci zauzimali radna mjesta u industriji za koje je bila potrebna odgovarajuća stručna sprema, a koja domaći radnici zbog nedostatka obrazovanja nisu mogli popuniti. Na tržištu rada tokom međuratnog perioda trajno i osjetno nedostajalo je kvalifikovane radne snage, a broj nezaposlenih nekvalifikovanih radnika u svim granama industrije i zanata stalno je rastao. Određena liberalizacija za dolazak strane radne snage koju je država kasnije omogućila, poslodavcima nije bila puno od koristi, zbog procedura i troškova vezanih za njih, te sporosti i korupcije u državnoj administraciji.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kraljevina Jugoslavija, strani radnici, kvalifikovani radnici, emigracija.

Abstract: Based on available sources and literature, the paper analyzes the issue of foreign labor in the industry of Bosnia and Herzegovina between the two world wars. The appearance of foreign workers are tied to the Austro-Hungarian period

(1878-1918), when a large industrial sector in Bosnia and Herzegovina was erected with the help of foreign investments. The issue of foreign labor was updated after the end of The First World War and the entry of Bosnia and Herzegovina as part of the newly formed Kingdom of Yugoslavia. The new state administration immediately approached the persecution of foreign labor and the legal restriction on its arrival, regardless of the consequences for the industry. It quickly turned out that the advance measures were wrong and had negative effects, as foreigners occupied jobs in an industry that required proper professional qualifications, and which domestic workers could not fill due to lack of education. During the interwar period, the labor market permanently and noticeably lacked a qualified workforce, and the number of unemployed unqualified workers in all branches of industry and crafts grew steadily. Some liberalization for the arrival of a foreign workforce that the state later facilitated was of little use to employers, due to the procedures and costs associated with them, and the slow pace and corruption in the state administration.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Yugoslavia, foreign workers, qualified workers, emigration.

Međunarodna kretanja ljudi u potrazi za poslom imaju i danas ogroman politički, privredni i socijalni značaj. Politika migracija prošla je u svom razvitku kroz slične etape kao i privredni i socijalni život u savremenom društvu. Sve do Prvog svjetskog rata migraciona kretanja bila su gotovo slobodna. Pojedinci su kretali u svijet prema svojim sklonostima i mogućnostima. Seoba ljudi iz jedne u drugu zemlju, kao i međunarodni promet roba i kapitala, obavljali su se po načelu slobodne privredne i društvene aktivnosti.¹

Pojava strane radne snage u Bosni i Hercegovini vezana je za strani kapital čiji je angažman započeo u zadnjim decenijama osmanske uprave i odvijao se duži vremenski period.² Pojačani interes stranih investitora uslijedio je tokom Austro-Ugarske okupacione uprave (1878-1918). Strani kapital je u tom razdo-

1 *Izveštaj o radu Centralnog sekretarijata Radničkih komora u Beogradu - za vreme od 10. oktobra 1925. do 1. oktobra 1926. godine*, Beograd, 1926, 132.

2 Opširnije o tome vidjeti u: Salkan, Užičanin, *Strani kapital u privredi Bosne i Hercegovine (1918-1941)*, *Historijska misao*, God. I, br. 1, Tuzla, 2015, 113-156.

blju zauzeo krupne pozicije u bosanskohercegovačkoj privredi i odigrao važnu ulogu u njevoj modernizaciji. Uz njegovu pomoć osnovane su banke i uveden moderan način poslovanja, a stranim investicijama podignut je i krupni industrijski sektor.³ Strani investitori su u svoja preduzeća dovodili njima odane ekipe menadžera, stručnjaka i radnika raznih profila. Zajedno s industrijom dakle, došli su kvalifikovani strani radnici: nadglednici, inženjeri, tehničari, blagajnici, pisari, knjigovođe i dr.

Doseljavanje strane radne snage u Bosnu i Hercegovinu imalo je svoje realne osnove. Prvo što su strani poslodavci u početku s podozrenjem gledali na domaće radnike, i drugo, što je nedostajalo školovanog domaćeg kadra. Upravni aparat preduzeća, po pravilu, bio je u rukama onih koji su ulagali novac, a poslodavci su sa strane morali dovoditi kvalifikovane i nekvalifikovane radnike raznih profila. Strana radna snaga dolazila je uglavnom iz Austrije, Mađarske, Češke, Poljske, Italije, Rumunije, Njemačke, Hrvatske i dr. U početku je dominirala, ali je vremenom zamjenjuje domaća, naročito za teške manuelne radove. Skoro do pred kraj XIX stoljeća stranci su činili oko polovine zaposlenih u industriji. Međutim, njihovo učešće u pojedinim industrijskim granama bilo je različito, jer je potreba za kvalifikovanim radnom snagom u nekim industrijskim granama bila veća. U rudarstvu su npr. učestvovali s 16%, drvnoj 28%,⁴ dok su u elektranama, transportu, hemijskoj, prehrambenoj, grafičkoj i industriji kože bili zastupljeniji.⁵

Zamah industrijskog razvitka u Bosni i Hercegovini zaustavljen je izbijanjem Prvog svjetskog rata, kada je značajan dio industrijskih preduzeća morao obustaviti rad, ponajprije ona koja su ležala u operacionim područjima ili krajevima koji su s njima neposredno graničili.⁶ Jedan broj tvornica i rudnika je milita-

3 Strani kapital i naša industrija, *Bosanski Lloyd*, God. II, br. 3, Sarajevo, 14. januara 1920, 1.

4 U 22 privatna šumsko-industrijska preduzeća 31. decembra 1911. godine radilo je ukupno 22.645 radnika, od čega je bilo 3.836 stranaca ili 17%. (Ilija Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo, 1980, nepaginirana tabela između 172 i 173 strane).

5 Kemal Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Beograd, 1961, 153–154.

6 Salkan Užičanin, Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Prvog svjetskog rata, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, God. XLIII/2013, Sarajevo, 2013, 250.

rizovan i radio je isključivo za vojne potrebe. Druga, pak, preduzeća morala su prestati s radom, jer je većina radne snage bila angažirana u vojsci ili na vršenju vojnih obaveza. I ona preduzeća koja su tokom rata uspjela održati proizvodnju imala su velike teškoće zbog nestašice radne snage, sirovina, održavanja mašina, otežanog transporta, a također i plasmata gotovih proizvoda.⁷

Rat i njegove posljedice izmijenili su u potpunosti dotadašnje stanje stvari i shvatanja u vezi kretanja ljudi, robe i kapitala. Iza haotičnog stanja emigracije nastupilo je poslije rata potpuno ukidanje slobodnog kretanja radne snage, zatvaranje nacionalnih granica i monopolisanje domaće privrede za sopstvenu radnu snagu.⁸ Migracije iz jedne u drugu zemlju prestale su biti lična stvar pojedinca i postale nacionalni i kolektivni značaj zajednica.⁹ Nacionalne vlade pristupile su donošenju propisa i zakona kojima su postavljale izvjesna ograničenja useljavanju stranaca.¹⁰

Koliko je važno pitanje emigracije i imigracije svjedoči podatak da je o njima raspravljala i konferencija mira u Parizu.¹¹ U sam mirovni sporazum unijeta je zaštita interesa radnika zaposlenih u inostranstvu, kao i angažovanje radne snage u drugim zemljama. Na osnovu čl. 387-427. Ugovora oformljena je Međunarodna organizacija rada sastavljena od: Međunarodne konferencije rada, Međunarod-

7 Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, *Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca - Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu*, K-16, dok. br. 4526/1922.

8 *Izveštaj o radu Centralnog sekretarijata Radničkih komora*, 132.

9 Despot Ostojić, *Naše radničko i nameštениčko zakonodavstvo*, Beograd, 1934, 113.

10 Dinko Sirovica, Iseljeništvo, u: Joso, Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydja*, Glava X, Zagreb, 1929, 4.

11 U predgovoru odjeljka XIII Versajskog ugovora istaknuto je da „Društvo Naroda ima za cilj da ustanovi mir u Svetu i da ovaj mir može biti osnovan samo na bazi socijalne pravde (...)“ Konferencija se ozbiljno bavila problemom socijalne politike, konstatirajući da u svijetu postoje i takvi uvjeti rada koji su velikom broju ljudi pričinjavali nepravdu, bijedu i oskudicu, što je stvaralo nezadovoljstvo koje je opći mir i harmoniju života dovodilo u opasnost. Pakt Društva naroda obavezivao je članstvo da osigura i održi pravične i humane uvjete rada za čovjeka, ženu i dijete u cijelom svijetu. U cilju popravka uvjeta rada nalagao je da se naročito uredi radno vrijeme i nedjeljni odmor, plaćanje nadnice koja će radnicima osigurati pristojan život, osiguranje protiv bolesti i nesretnih slučajeva, penzije starcima i invalidima, borbu protiv nestašice rada, zaštitu djece i žena, načelo sindikalne slobode, organizaciju profesionalne i tehničke nastave, itd., odnosno u najkraćem da se uredi radnička zaštita i osiguranje radnika. (Milan Glaser, Kratak prikaz našeg osiguranja radnika, *Radnička zaštita*, God. IX, Zagreb, 1927, 431-432; D. Ostojić, *Naše radničko i nemeštениčko zakonodavstvo*, 140).

nog biroa rada i jednog administrativnog direktorijata.¹² Migracije su trebale da budu najpogodnija oblast iz međunarodnog socijalnog života za djelatnost Međunarodne organizacije rada, pošto je obuhvatala pitanja s izrazitim međunarodnim karakterom: zaštitu radnika koji se sele iz jedne u drugu zemlju. Ali nije bilo tako. Sve države, pronajprije useljeničke, a potom i iseljeničke, počele su migracije shvatati kao domen koji je trebalo prvenstveno regulirati domaćim zakonodavstvom. Useljeničke zemlje pribjgle su ograničenju doseljavanja, uglavnom kako bi prilagodili mogućnost apsorpcije domaćeg tržišta rada i osigurali „selekciju“ radne snage.

Politika ograničavanja bila je posljedica ekonomskih, ali i političkih prilika nastalih u svijetu poslije Prvog svjetskog rata.¹³ Pitanja radne emigracije Međunarodna organizacija rada tretirala je na brojnim specijalnim konferencijama internacionalnog karaktera. Prvu konferenciju organizirala je 1919. godine u Wašingtonu na kojoj je usvojeno niz konvencija i preporuka. U preporuci o nezaposlenosti Organizacija je propisala da se kolektivno regrutovanje radnika u jednoj zemlji radi zaposlenja u drugoj može obavljati samo po prethodno postignutom sporazumu između zainteresiranih strana i po saslušanju radničkih i poslodavačkih organizacija. Jedan od najvažnijih zaključaka konferencije bio je poziv Upravnom odboru Organizacije da formira komisiju za proučavanje iseljeničkog pitanja. Odbor je uistinu i obrazovao Komisiju koja je od 2. do 11. augusta 1921. godine obavila postavljeni zadatak. Potkraj 1921. godine podnijela je detaljan izvještaj s 29 rezolucija koje su kasnije pretočene u program rada Organizacije po iseljeničkim pitanjima.

Na osnovu navedenog izvještaja međunarodne konferencije održane 1922, 1923, 1925, 1926. i 1927. godine donijele su niz preporuka i konvencija, između

12 Međunarodna organizacija rada donosila je odluke i preporuke za brže i uspješnije unificiranje međunarodnog socijalnog zakonodavstva. Kao pomoćni organ Međunarodne konferencije rada, Međunarodni biro rada pripremao je godišnje konferencije i sprovodio njene odluke. Bio je smješten u Ženevi. Ugovorom o miru potpisnice su se obavezale na provođenje socijalno-političkih načela kojima su regulirana prava radnika, kao i na članstvo u Međunarodnom birou rada. (Сретен Кужељ, Међународна Организација Рада, и њен значај по социјално законодавство, Nova Evropa, Књ. X, Zagreb, 1924, 91–99).

13 Despot Ostojić, *Međunarodna organizacija rada. Njezino poreklo, ustrojstvo i delatnost*, Beograd, 1937, 101–102.

ostalog, o: organiziranju besplatnih javnih biroa rada, angažovanju radnika u inostranstvu, jednakom postupanju sa stranim i domaćim radnicima, kolektivnom regrutovanju iseljenika, njihovom osiguranju itd.¹⁴ Posebno važna bila je Međunarodna konferencija o emigraciji održana 22-24. juna 1926. godine u Ženevi, koju su sazvale Međunarodna sindikalna organizacija i Radnička socijalistička internacionala. Njen značaj ogleda se u tome što je okupila ne samo najvažnije evropske emigracione zemlje, nego i zemlje s drugih kontinenata.¹⁵ Poslije duge i svestrane debate, koja je trajala puna tri dana, na konferenciji se pokušalo iznaći internacionalno rješenje za emigracije.

Učesnici su pozvali vlade širom svijeta da potraže rješenje imigracionog problema i zaštite interese stranih i domaćih radnika. Konferencija je usvojila i jednu tehničku rezoluciju u kojoj je iznijet zahtjev da se u okviru sindikalnih radničkih organizacija ustanove nacionalni iseljenički uredi i da se stave pod vođstvo i kontrolu Međunarodnog iseljeničkog ureda, koji se trebao oformiti u okviru Međunarodnog biroa rada u Ženevi. Uredi su trebali ispitivati položaj, svestrano obavještavati i regulisati tok i zaštitu iseljenika, a međunarodno zakonodavstvo osigurati njegovu provedbu. Pored ove jednoglasno primljene rezolucije izdate su i dvije izjave. Prva, da sloboda iseljavanja može trpiti samo usljed ekonomskih obzira prema životnim potrebama radnika one zemlje u koju emigranti dolaze. I druga, da politički, vjerski ili rasni razlozi nisu mogli biti upotrijebljeni kao opravdanje za ograničavanje radne emigracije, jer se stalo na stanovište potpune jednakosti radnika svih rasa, religija i naroda.¹⁶ Mnoga od iznijetih pi-

14 D. Sirovica, *Iseljništvo*, 2-3.

15 Na konferenciji je učestvovalo 123 delagata iz: Austrije, Belgije, Britanske Indije, Kanade, Holandije, Engleske, Mađarske, Italije, Luksemburga, Meksika, Novog Zelanda, Poljske, Palestine, Rusije, Španije, Južne Afrike, Švedske i Kraljevine Jugoslavije.

16 Konferencija je imala za cilj da ukaže na ozbiljnost ovog problema za radničku klasu i tražira puteve za njegovo regulisanje. Na konferenciji je detektovano stvarno stanje nezaposlenosti i teškoće s kojima se trebalo boriti. S jedne strane bile su nevolje koje su preživljavali milioni besposlenih radnika u Evropi, a s druge, radnici u prekookeanskim zemljama gledali su sa zebnjom u ove ogromne mase besposlenih i vidjeli u njima stihiju koja je za njih predstavljala veliku opasnost. Slobodno otvaranje granica za njihovo useljavanje značilo je za tamošnje radnike potpunu pometnju, jer je, između ostalog, moglo prouzročiti opći pad radničkih nadnica i kulturnog života. Zajednički je zaključeno da se moralo voditi računa da se emigranti upućuju u one oblasti gdje je bilo posla i da o radnim odnosima budu unaprijed obaviješteni. (*Izveštaj o radu Centralnog sekretarijata radničkih komora*, 127-133).

tanja na navedenim konferencijama bila su riješena, ali je ostao i golem broj neriješenih.

U pogledu zakonske zaštite iseljenika, Međunarodna organizacija rada donijela je nekoliko osnovnih konvencija koje su osiguravale zaštitu iseljenika za vrijeme njihova putovanja, pa sve dok su se nalazili u tuđini. Ostale konvencije za zaštitu iseljenika težile su da osiguraju jednako postupanje sa stranim radnicima kao i s domaćim. One su konzekventno bile sprovedene kroz sve konvencije o socijalnom osiguranju. Države članice Međunarodne organizacije rada bile su dužne da ih ugrade u svoje nacionalno zakonodavstvo. Kada se javio privredni uspon poslije velike ekonomske krize, počev od 1934, Međunarodni biro rada pokrenuo je aktivnosti na pobošljanju mogućnosti migracionih kretanja u svijetu i izmjene restriktivnih mjera uvedenih tokom krize.¹⁷

U monarhističkoj Jugoslaviji odmah na početku njena postojanja pristupilo se reguliranju radnih odnosa u industrijskim i drugim preduzećima. Međutim, centralna državna uprava nije se uspjela dovoljno brzo i potpuno organizirati, te stoga nije bila u stanju odgovoriti svim hitnim potrebama u zemlji. Zato su prve mjere preduzimale pojedine pokrajinske uprave, čije su odluke tada imale zakonsku snagu.¹⁸ Tek, po formiranju ministarstava, odnosno, Ministarstva socijalne politike i njegova unutarnjeg ustrojstva, inicijativa za rješavanje radničkih prava, pitanja strane radne snage i sprovođenje zakonskih izmjena i dopuna prešla je s pokrajinskih uprava u njegovu nadležnost.

S propašću Austro-Ugarske monarhije i ujedinjenjem Jugoslavena u zajedničku državu 1. decembra 1918. godine za strani kapital, odnosno strana industrijska preduzeća u Bosni i Hercegovini, nastale su sasvim druge prilike.¹⁹ Uopće no gledajući, cjelokupna atmosfera poslije rata bila je nepovoljna za održavanje i razvijanje industrije.²⁰ U novoformiranoj Kraljevini Jugoslaviji,²¹ s izraženim na-

17 D. Ostojić, *Međunarodna organizacija rada*, 102–103.

18 ABH, FMTI, K-7, dok. br. 1689/1922. Pokrajinska Uprava za Bosnu i Hercegovinu Odjeljenje za obrt i trgovinu Sarajevo, Odnosaj između poslodavaca i pomoćnih radnika. Zatvaranje radnje, br. 4.376/s. p., Sarajevo, 23. februara 1922.

19 Mjere proti neprijateljskom kapitalu i stranim državljanima, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, God. XI, br. 20, Zagreb, 8. ožujka 1919, 1.

20 *Godišnji izveštaj Privremene Radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, Sarajevo, 1923, 10.

21 Službeni naziv novoformirane države bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sve do proglašenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921, kada je država dobila novi naziv Kra-

cionalnim nabojom, nastupila je kampanja eliminacije stranog elementa i stranog kapitala iz nacionalne privrede. Kako bi isključila učešće stranaca u privrednim tokovima zemlje država je pokrenula nacionalizaciju privrednih subjekata u vlasništvu državljana ili društava zemalja koje su tokom Prvog svjetskog rata bile na neprijateljskoj strani. Zakonsku osnovu omogućili su joj međunarodni pravni akti, a radilo se o imovini državljana Njemačke, Osmanskog carstva, Bugarske, Austrije i Mađarske.²²

U državnoj vladi prevladavala je politika da se strana preduzeća u Bosni i Hercegovini moraju nacionalizirati i novčano i personalno. Milivoje Savić, načelnik u Ministarstvu trgovine i industrije, koje je bilo nadležno za harmonizaciju privrednog zakonodavstva i uređenje privrede, zastupao je mišljenje da država treba domaćim ljudima davati prednost i „sa vremenom da sav personal bude naš. Ne sme se dozvoliti, da mesto gospodara fabrika stranaca dođu njihove čibukdžije-izmečari, kao što bi neki hteli da zastupaju strance, služe njihovim interesima, i ometaju rad nacionalizacije. (...) država treba da pomogne, da Vareš,

ljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 3. oktobra 1929. godine Kraljevina Jugoslavija. U ovom radu radi jednoobraznosti koristit će se naziv Kraljevina Jugoslavija za cijeli period koji se obrađuje.

- 22 Sile Antante su u savezničkim zemljama i okupiranim krajevima odredile da se imovina neprijateljskih državljana ili likvidira ili stavi pod sekvestar, pa je tu mjeru primijenila i Kraljevina Jugoslavija. Sva preduzeća (fabrike, banke, trgovačke, industrijske i znatske radnje i radionice itd.) i imovinski objekti razne vrste (gotov novac, hartije od vrijednosti, razna novčana primanja i nepokretna imanja) na teritoriji cijele Kraljevine, koja su pripadala podanicima ili društvima i preduzećima neprijateljskih država, kao i preduzeća i imovinski objekti mješovitog karaktera, stavljeni su pod naročiti nadzor (seksvestar) i podvrgnuti likvidaciji. U naredbi Ministra industrije i trgovine o primjeni Zakona navedeno je: „S obzirom na interese domaće privrede i radinosti, koje sam pozvan da štitim i na obaveze koje je država primila na sebe prema svojim saveznicima i prijateljima, a u cilju obeštećenja za povrede nanijete ratom države i njenim podanicima u čemu mu je staranje povereno, a na osnovu članova 4, 5, 14, i 24. zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom i tačka II. pod A. člana 1. zakona o uzimanju na znanje i odobrenje odluke parizke ekonomske konferencije, rešenja ministarskog saveta (...) o rasprostriraju važnosti ovog zakona [na] celu teritoriju kraljevstva (...)“ Dakle, radilo se samo o teritorijalnom proširenju važenja „Zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su bile u neprijateljstvu sa Srbijom“ donijetog 17. augusta 1915. i odluke Pariske ekonomske konferencije od 18. oktobra 1916. godine. (ABH, *FMTI*, K-23, br. 8533/1922. *Ministarstvo trgovine i industrije*, broj 6717, Beograd, 30. aprila 1919; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1919, Sarajevo, 1920, 73-74).

Zenica, Jajce, Teslić i Lukavac pripadnu našim ljudima i državi. Velikim strugarima (za koje se kaže da nemamo kapitala) treba uopšte onemogućiti rad i mesto toga omogućiti, da se podignu stotine i hiljade malih strugara kao svojina naših ljudi.”²³ Povodeći se takvim mišljenjima, nadležni su donijeli odluku da kvota učešća stranog kapitala u preduzećima ne smije biti veća od 49%, a stranih radnika od 5% ukupno zaposlenih. Postavljena ograničenja bila su motivisana nacionalnim i političkim interesima i uopće nisu vodila računa o ekonomskoj stvarnosti. Među vladajućim krugovima bilo je rasprostranjeno mišljenje da se „strani nacionalni elementi” što prije udalje iz privrede i zamjene domaćim „lojalnim” državi. Zamjena se trebala izvršiti i po cijenu ekonomske štete. Držeći se tog principa Ministarstvo trgovine i industrije smatralo je „da uposlenje stranih radnika i fizičkih a naročito umnih treba svesti na najmanju i apsolutno najpotrebniju meru.” U Ministarstvu je prevladavalo mišljenje da je „u većini gradova preko Save i Dunava anacionalni duh još toliko jak, da će (...) još za dugi niz godina biti jedan od najtežih problema u oblasti naše unutar[j]ne državne konsolidacije.” Smatralo je da državi „ne вреди i (...) ne treba industrija, koja se razvija po ceni pojačavanja anacionalnog duha.”²⁴

Kako se strana preduzeća, a s obzirom na svojinska shvatanja i prava koja su vladala, nisu mogla prosto ekspropisati, pravile su im se razne smetnje u radu kako bi se primorala na nacionalizaciju. Od te ucjenjivačke politike bosansko-hercegovačka industrija trpjela je ozbiljne štete.²⁵ Nacionalizacija je zaista uglavnom izvršena. Pošto se preduzimačima nije isplatilo da svoje tvornice, koje su bile zasnovane na širokoj bazi i još neamortizovane, odjednom likvidiraju, postupak nacionalizacije izvršen je tako što su domaći privredni i politički moćni krugovi dobili nešto akcija preduzeća i jak utjecaj u njihovim upravama, dok su firme stvarno i dalje ostale u rukama stranaca. Pored izazivanja krize postojećih

23 Миливоје М. Савић, *Наша индустрија, занати, трoгивина и пољoпривреда. Њивне основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, I деo, Сарајево, 1922, 266.

24 Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 290.

25 Тим поводом у јавности су се чуле изјаве да држава умјесто да индустрији омогући што јачу дјелатност она „систематски уништава и оно што је Аустро-Угарска створила. На тај је начин предратна индустрија у Босни умрла за својих 60 процената.” (Упропаштавање индустрије, *Глас слободе*, Год. X, бр. 243, Сарајево, 9. новембра 1920, 1).

preduzeća, nacionalizacija je imala za posljedicu i nepovjerenje stranog kapitala, što je bilo ekonomski nužno i neizbježno.²⁶

Nizak nivo obrazovanja stanovništva u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave uvjetovao je da su većinu kvalificiranih mjesta u industrijskim preduzećima popunjavali strani radnici. Međutim, uporedo sa stavljanjem pod sekvestar imovine neprijateljskih podanika, Narodna vlada Bosne i Hercegovine suspendovala je i radnike porijeklom iz tih zemalja.²⁷ Masa stručnih radnika (ne samo Nijemaca već i Poljaka, Čeha i Mađara) iz straha ili političkih razloga napustila je posao i od tog egzodusa²⁸, koji je trajao sve do kraja 1921. godine, trpjela su „najviše naša državna preduzeća, koja usled toga još i danas nemaju dovoljni broj stručnjaka. Broj takih radnika i stručnjaka (neračunajući tu činovnike raznih kategorija) premaša dve hiljade.“²⁹ Mali dio stranaca ostao je angažiran, ali se vremenom politički ambijent za njihovo zapošljavanje mijenjao.

Posebno teško vrijeme za strane radnike nastupilo je poslije rudarskog štrajka u Bosni i Hercegovini 1920, koji je bio čisto socijalni pokret usmjeren na poboljšanje radnih uvjeta i nadnica rudara. Međutim, režim ga je vidio kao akciju za promjenu društvenog uređenja kao u nekim evropskim zemljama i žestoko reagirao. Vlada je 20. decembra 1920. donijela Obznanu kojom je u „nužnoj odbrani države“ udarila na brojna demokratska prava građana i radnika. Još tokom štrajka u rudniku Kreka uprava je organizirala zajedničke sjednice s predstavnicima državne vlasti na kojima je odlučivano o progonu stranaca. Potom su vlasti uz pomoć policije, vojske i naoružanih civilnih „paravojnih“ grupa provele opći progon stranaca, a otpuštanje i represiju osjetili su i domaći radnici.³⁰ Prema sin-

26 Opširnije o tome vidjeti u: Salkan Užičanin, Adnan Velagić, Nacionalizacija industrijskih preduzeća na području Bosne i Hercegovine u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Saznanja*, God. IV, br. 4, Tuzla, 2013, 89-115.

27 *Godišnji izveštaj Privremene Radničke Komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, 10.

28 ABH, *Fond Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu*, K-1, dok. br. 20/1919. *Zapisnik sastavljen dne 23. do 25. jula 1919. u pisarnici rudarske uprave u Kreki*.

29 Hugo Holzmann, *Strani kapital u našoj industriji*, Nova Evropa, Књ. X, Zagreb, 1924, 484.

30 Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini, *Глас слободе*, God. X, br. 277, Sarajevo, 22. decembra 1920, 1; Nasilje bosanske vlade nad rudarima, *Glas slobode*, God. X, br. 280, Sarajevo, 27. decembra 1920, 1; Рударски штрајк, *Glas slobode*, God. X, br. 282, Sarajevo, 29. decembra 1920, 1; Tok rudarskog štrajka, *Glas slobode*, God. X, br. 283, Sarajevo, 30. decembra 1920, 1; *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i Husinska buna 1920*, Građa, Drugo izdanje, priredio Božo Mađžar, Tuzla, 1984.

dikalnim izvještajima samo u januaru 1921. godine protjerano je iz Sarajeva 18 radničkih funkcionera i 300 visokokvalificiranih radnika (pretežno željezničara), potom 300 radničkih porodica iz Zenice, Tuzle 280, Jajca 46, Banja Luke 120, Drvara 80, Zavidovića 40, Teslića 12, Dervente 4, Bosanskog Broda 8, Mostara 6, Konjica 7, Doboja 9, Lukavca 6 i dr. Većinom su to bili strani radnici i njihove porodice.³¹ Usljed tih nepopularnih mjera vlasti, baziranih na nacional-nopolitičkim motivima, industrijska postrojenja, naročito one industrijske grane gdje je kvalifikovana radna snaga bila potrebija (hemijska, tekstilna, metalna, elektrohemijska i dr.), ostala su bez stručnjaka zbog čega su bila prinuđena da ih potražuju iz inostranstva.³² Međutim, vlasti su im u tome stvarali ozbiljne prepreke. Ilustrativan primjer je jedna novopodignuta tvornica porculanskih i zemljanih predmeta, koja je nakon izgradnje i opremanja dobila i narudžbe za dvije godine unaprijed, ali nije mogla otpočeti s radom, jer nije mogla dobiti kvalificirane radnike iz inostranstva.³³

Protjerivanje stranih radnika iz industrijskih preduzeća ubrzo se pokazalo pogrešnim. Na mjesta sposobnih i školovanih stranaca dolazile su politički podobne domaće ličnosti koje nisu bile dorasle tim poslovima. Posljedice su bile dalekosežne. Nesposobni domaći kadrovi na odgovornim mjestima samo su naštetili preduzećima. Ubrzo je u nekima firmama došlo do pada obima proizvodnje, obustave rada i otpuštanja radnika.³⁴ Proizvodnja u Šipadu, najvećem

31 Ibrahim Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919–1941. godine*, Sarajevo, 1979, 202–203.

32 Arhiv Srednjobosanskog kantona Travnik, *Fond željezara Zenica*, Upravni odbor 1920–1928. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*; Sarajevska fabrika kapa i šešira, *Босански Лојд*, Год. III, бр. 12, Сарајево, 23. марта 1920, 2.

33 *Godišnjak o radu Ministarstva socijalne politike u god. 1918–1921*, III deo, Beograd, 1922, 53.

34 Neposredno nakon rata u procesu smanjenja proizvodnje Bosansko d. d. za elektrinu iz Jajca bilo je prinuđeno da smanji broj radnika. U godišnjem izvještaju Upravni odbor navodi da je fabrika otpustila „u prvom redu nekvalifikovane radnike, a kvalifikovani, koje kasnije ne može tako lahko naknaditi, ostali su u službi, a da i nisu momentano zaposleni. Kvalifikovani radnici su većinom stranci, a nekvalifikovani naši državljani. Fabrika se ne može siliti, da mora zaposliti samo naše državljane, jer mi nemamo dovoljan broj kvalifikovanih radnika i majstora naročito ne u kemijskoj i električnoj struci.“ (ABH, *FMTI*, K-5, dok. br. 908/22. Ministarstvo trgovine i industrije, Odjeljenje za B. i H. Ministarstvu pravde, odsjeku za sekvestar u Beogradu, *Građani Jajca, potest radi razdiobe akcija Elektrobosne*, br. 11.377/prez. 1921, Sarajevo, 15. XI 1921).

drveno industrijskom preduzeću u državi, zbog nesposobnog rukovodstva spala je na stapen koji je ugrožavao njegovu egzistenciju. Izdaci u firmi bili su veći od vrijednosti proizvodnje.³⁵ U svom poslovnom izvještaju za 1921. godinu Upravni odbor navodi da je poslije ujedinjenja firma „radništvo, pa i ono stručno, sa malim izuzetcima, nacionalizirala, favorizujući pri tome narod isključivo iz Drvarske okoline, jer je čitav taj predio pasivan (...). No sa nacionalizacijom radne snage došlo je do pada proizvodnje usljed nestručnosti domaćih radnika, a i čestih izostanaka sa posla.“³⁶ Proizvodnja u zeničkoj željezari 1919. godine iznosila je svega 47.087 q ili 14,3% njene produktivne sposobnosti, što je bila šestina proizvodnje ostvarene u 1912. godini.³⁷ Uzroci su bili postavljeni sekvestar koji je ograničavao upravu preduzeća u poslovanju, nedostatak sirovog željeza i ugljena, loše saobraćajne prilike, neadekvatna carinska zaštita i naročito nedostatak kvalifikovanih radnika „koji su dijelom napustili posao za vrijeme rata, a dijelom su se izselili nakon prevrata (...).“³⁸ I u poslovnom izvještaju za 1922. menadžment se žalio da se proizvodnja nije mogla povećati zbog oskudice kvalifikovanih radnika, a „da opet dodjemo do kvalifikovanih radnika, stajalo bi nas izvanredno velikih žrtava.“³⁹

Navedeni problemi prisiljavali su Zemaljsku vladu za Bosnu i Hercegovinu da već izdata naređenja o izgonu stranaca za kratko vrijeme stavi van snage. Tako je u maju 1920. naredila da se izvrši deportacija stranaca protiv kojih su već ranije donijete punovažne odluke o izgonu, a za nekoliko dana je opozvala. Načelnik Tuzlanskog okruga žalio se da je jedan stranac već bio u putničkom vagonu u

35 Упропаштавање босанске индустрије, *Glas slobode*, God. X, Sarajevo, 24. mart 1920, 1.

36 ABH, Fond „ŠIPAD“ – SOUR šumarstvo, prerada drveta i prometa. *Извештај управног одобра Редовној главној годишњој скупштини за пословну 1922/23. годину.*

37 ASBK, FŽZ, Sekretarijat akta 1914–1927. *Željezara Zenica izgradnja bosanske industrije željeza*; ASBK, FŽZ, Akta Skupština dioničara 1919–1923. *Izvještaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu.*

38 ASBK, FŽZ, Sekretarijat. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*; ABH, FMTI, K-98, dok. br. 1182/1927. *Izvještaj za poslovnu god. 1918, i 1920. podnešen na XIX redovitoj glav. skupštini, Zenica, 1922.*

39 ASBK, FŽZ, Sekretarijat. *Izvještaj o sadašnjim prilikama Dioničkog društva za industriju željeza Zenica*; ASBK, FŽZ, Upravni odbor 1920–1928. *Zapisnik sjednice upravnog odbora društva za industriju željeza Zenica, održane u Zagrebu, Račkog ulica 3 / I, u prostorijama društva „Grenitz“ d. d. iz Sarajeva dne 12. septembra 1923. u 10 sati prije podne.*

Brčkom kada je došlo naređenje da se izgon privremeno obustavi. U dopisu je izrazio negodovanje jer je to bilo treći put od ujedinjenja da Vlada naređuje, a potom opoziva izgon stranih radnika. Takvim odlukama, po njegovu mišljenju, vlast se diskreditirala, strancima kojih se to ticalo pričinjavala znatna materijalna šteta, a svi strani radnici, pa i oni na koje se izgon nije odnosio, bili su ogorčeni zbog neizvjesnosti i šikaniranja.⁴⁰

U jugoslavenskoj javnosti je od ujedinjenja vođena hajka protiv stranih radnika. U ksenofobnoj kampanji stranci su označeni dežurnim krivcima za nezaposlenost u zemlji.⁴¹ Nacionalistička štampa širila je vijesti da su strani radnici oteli Jugoslavenima najbolja radna mjesta.⁴² Beogradski nacionalistički listovi pisali su da „stranci nisu putnici – koji su došli na vreme da nas prouče, da se nadive lepotama ove blagoslovene zemlje; - ne to su ljudi koji su se doselili da nas eksploatišu, da nam krv na pamuk piju. Pogledajte samo one silne Krause, Nimete, Prohaske, Levije i Bog bi ga znao još koje, pa ćete se uveriti da su oni uhvatili dubok koren u našem tlu.“ Optuživali su vlast da je bilo dovoljno da se samo pojavi grupa stranaca, koja „da bi nam zamazala oči izjavljuje da je ‘Jugoslovenska’, pa da takvu grupu oberučke prihvate“, i da im dâ prvenstvo ispred „pravih sinova ove zemlje.“⁴³ Zagrebački nacionalistički listovi pak, tražili su da se poradi na reorganizaciji čitavog privrednog života, jer je bilo puno preduzeća u zemlji koje je finansirao hrvatski kapital, a u kojima su vodeća mjesta zauzimali stranci.⁴⁴ Naglašavala je da je tih „parazita, t. zv. neophodno nužnih prokurista, direktora i specijalista“, koji su s „prezirom i mržnjom kipjeli“ na sve što je hrvatsko, bilo sijaset u hrvatskim preduzećima. Zastupala je mišljenje da se nije smjelo dozvoliti da Hrvat bude bez mjesta, a da mu hljeb, stan i novac drži u rukama onaj koji ga je kroz stoljeća gnjavio i mrzio.⁴⁵ Pozivala je organe vlasti da odre-

40 АВН, *Fond Agrarna direkcija Sarajevo*, K-12, dok. br. 5371/20. Начелство округа тузланског у Тузли Председништву Земаљске владе у Сарајеву, број: 693 през., дне 5. јуна 1920.

41 Гује у недрима, *Балкан*, Год. XI, бр. 47, Београд, 18. фебруар 1924, 1.

42 Опширније о томе видјети у: Salkan Užičanin, *Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)*, Tuzla, 2019.

43 Најезда странаца на нашу отаџбину, *Отаџбина*, Год. I, бр. 6, Београд, 20. маја 1924, 127.

44 У наша преузећа – наше лјуде, *Нови хрватски борас*, Год. I, бр. 10, Загреб, 12. свибња 1923, 3.

45 Изсисаванје хрватског народа, *Нови хрватски борас*, Год. I, бр. 7, Загреб, 26. травња 1923, 2.

de maksimalan broj stranaca potrebnih pojedinim kompanijama i novčanim institucijama, a opominjala poslodavce da ne favorizuju razne strance, jer je bilo sposobnih Hrvata koji su stradali jer nisu imali zaposlenja.⁴⁶

Pod pritiskom javnosti Ministarstvo socijalne politike predlagalo je Ministarstvu unutrašnjih poslova da se u „interesu domaćih radnika i u interesu održanja mira u društvu i javnog reda“, moraju potruditi da bezuslovno spriječe „dolazak stranih radnika iz bilo koje zemlje.“⁴⁷ Ovakvi prijedlozi nadležnih bili su potpuni promašaj, jer je većina stranaca koja je radila, a u Bosni i Hercegovini i bila rođena, zauzimala ona radna mjesta za koja nije bila zainteresirana domaća radna snaga. Stranci su na tržištu rada popunjavali samo važnu prazninu neophodnu za funkcionisanje privrede. Navedena inicijativa najbolje ilustruje nesposobnost državnih organa da uspješno vode ekonomiju, koja se naročito pokazala u zapuštanju industrijskih preduzeća i bezrazložnom progonjenju kvalifikovanih stranih radnika.⁴⁸ Negativnom kampanjom protiv stranaca politički krugovi su u stvari skretali pažnju javnosti od stvarnih uzroka krize rada i svoje nesposobnosti da riješe goruća privredna pitanja u zemlji.⁴⁹

Potezi državnih organa, motivirani nacionalnim i političkim interesima, nisu korespondirali s realnim ekonomskim potrebama zemlje. Suprotno mišljenje imali su privredni i poslovni krugovi koji su tražili da se zadrže strani stručnjaci u industrijskim preduzećima, jer je za njihovo uspješno vođenje i poslovanje bilo neophodno znanje i iskustvo koje su posjedovali.⁵⁰ Naglašavali su da besposlicu nisu mogle otkloniti „šovinističke geste, nego samo ustrajan rad na privrednom polju i odgoj (...) mladeži u stručnim školama“.⁵¹ Trgovačka i Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu upozoravale su nadležne da bi politika zabrane dovođenja

46 Naše generacije našim tvrtkama, *Novi hrvatski borac*, God. I, br. 2, Zagreb, 24. ožujka 1923, 2.

47 М. Чалић, *Социјална историја*, 355.

48 *Godišnji izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922*, 20.

49 Opširnije o tome vidjeti u: Salkan Užičanin, Utjecaj politike na privredne tokove u Bosni i Hercegovini (1918-1941), *Zbornik radova sa naučnog skupa „Utjecaj ideologije na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća“*, Tuzla, 2017, 69-100.

50 ABH, *Fond Inspekcija rada za Tuzlansku oblast*, K-13, dok. br. 846/1925.

51 ABH, FMTI, K-5, dok. br. 908/22. Ministarstvo trgovine i industrije, Odjeljenje za B. i H. Ministarstvu pravde, odsjeku za sekvestar u Beogradu, *Građani Jajca, potest radi razdiobe akcija Elektrobosne*, br. 11.377/prez. 1921, Sarajevo, 15. XI 1921.

kvalifikovanih radnika iz inostranstva mogla u potpunosti lišiti industriju stručnjaka i prouzročiti obustavu rada u velikom broju preduzeća.⁵²

I pored svih upozorenja vlasti su 14. juna 1922. godine donijele *Zakon o zaštiti radnika* kojim su udarile određene barijere za dovodenje i zapošljavanje stranaca. Zakonodavac je u čl. 103. Zakona odredio da „nijedan poslodavac ne može dovoditi radenika sa strane, dok za to ne dobije dozvolu od Ministarstva socijalne politike.“⁵³ Nadležni su dozvolu izdavali tek po saslušanju mišljenja mjesnih berzi rada i radničkih komora. Novčanom kaznom 100–3.000 dinara, srazmjerno veličini preduzeća, kažnjavao se vlasnik firme koji je dovodio strano pomoćno osoblje bez dozvole nadležne vlasti (čl. 123. tačka 10).⁵⁴ U slučaju ponovnog prekršaja, pored novčane, poslodavci su sankcionisani kaznom zatvora u trajanju od 15 dana do dva mjeseca.⁵⁵

Gubitak kvalifikovane strane radne snage nije se mogao popuniti s domaćeg tržišta rada. Poslovna zajednica žalila se da su Čehoslovačka i Austrija imale već i ranije dobro razvijenu industriju i dosta dobrih stručnjaka, a Mađarska „hiperprodukciju stručnih sila, koje su se poslije prevrata povratile kući“, dok je „naše nasljedstvo dosta slabo, a domaćih stručnih sila nemamo gotovo nikako.“⁵⁶ Opće

52 ABH, *Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine, K-3, omot br. 6. Zapisnik sa XXXII plenarne sjednice održane 18. X 1923. god.*

53 Ovim članom također je bilo propisano da „niko ne sme vrbovati domaće radnike za njihovo uposlavanje u stranim zemljama bez predhodne specijalne dozvole Ministarstva Socijalne Politike, koje utvrđuje uslove pod kojim se radnici, bilo individualno ili kolektivno, mogu angažovati za račun stranih poslodavaca.“ (ABH, *Fond Inspekcija rada za oblast Sarajevsku, K-30, dok. br. 1/476. Закон о заштити радника*, Београд, 28. фебруар 1922; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Godina 1922, Sarajevo, 1923, 147-148*).

54 Pod pomoćnim osobljem u smislu ovog *Zakona* smatrana su sva lica, bez razlike spola, koja su, bilo stalno ili privremeno, radila u preduzećima u cilju izučavanja koje vrste rada ili za nagradu. Izuzetak su bila lica kojima su povjeravani poslovi više vrste (poslovođe, knjigovođe, blagajnici, inženjeri itd.). U spornim slučajevima, da li se koje lice smatralo pomoćnim osobljem u smislu Zakona, odlučivalo je Ministarstvo socijalne politike. (ABH, *FIROS, K-30, dok. br. 1/476. Закон о заштити радника*, Београд, 28. фебруар 1922).

55 ABH, *FIROS, K-30, dok. br. 1/476. Закон о заштити радника*, Београд, 28. фебруар 1922.

56 *Godišnji izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu, 10; Vladimir Njegovan, Naša kemijska industrija, Nova Evropa, Књ. X, Zagreb, 1924, 439.*

stanje s radnicima u industrijskim preduzećima 1919. godine privredna komora Bosne i Hercegovine ocjenjivala je „bijednim”.⁵⁷

Značajna osobenost domaće radne snage u promatranom periodu bila je povezanost sa sitnim zemljišnim posjedom, pa najveći dio radništva i nije imao obilježje industrijskog radnika u pravom smislu te riječi. Domaći radnici, u javnosti poznatiji kao „polutani”, bili su jako nestalni.⁵⁸ Radili su samo onda kad nisu imali posla na selu, a tvorničko zanimanje zamjenjivali su sezonskim poljoprivrednim poslovima, zbog čega su firme u svom radu osjećale sve poteškoće fluktacije radništva. Seljaci se nisu držali otkaznog roka već su običnom prigodom (poljski radovi, slave, vjenčanja itd.) napuštali svoja radna mjesta, čak i bez obavještanja nadzornog organa. Stalno su mijenjali firme tragajući za boljom zaradom.⁵⁹ Ove okolnosti sprječavale su njihovo stručno obučavanje i usavršavanje za fabrički posao i prilagođavanje disciplini rada.⁶⁰

Glavninu domaće stručne radne snage u industriji činili su nekvalifikovani radnici sa sela, koji su dužim radom postajali vješti u obavljanju određenih poslova. Kvalifikacije su se uglavnom stjecale radom u obrtu, a rjeđe u industriji.⁶¹ Domaćih pravih industrijskih kvalifikovanih radnika dakle, bilo je jako malo, a njihova mjesta često su zauzimala polukvalifikovana ili nekvalifikovana lica. Stručno osposobljavanje domaćeg stanovništva bilo je otežano usljed

57 ABH, FTOK, K-1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH” predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.

58 ABH, FŠIPAD. Извештај управног одбора Редовној главној годишњој скупштини за пословну 1922/23. годину; ABH, ŠIPAD. Извештај Управног одбора Шумско-индустриског предузећа Добрљин-Дрвар а. д. о раду и стању Предузећа у пословној години 1928. поднесен ХХVIII. редовној Годишњој главној Скупштини на дан 8. маја 1929; Vladeta Bilbija, Seljaci na radnoj pijaci, Snaga, Socijalistički časopis, God. VIII, br. 12, Sarajevo, 1935, 340-341; Indeks, God. II, br. 2, Zagreb, 1931, 15.

59 *Godišnjak Ministarstva za socijalnu politiku*, 543.

60 ABH, FTOK, K-1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH” predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.

61 Jedan broj domaćih radnika obavljao je poslove za koje je bila potrebna određena kvalifikacija iako za to nisu imali odgovarajuću stručnu spremu. U rudnicima uglja 1926. godine radilo je 323 tehnička činovnika (144 sa višim, 154 sa nižim školskim obrazovanjem, te 25 bez stručne spreme) i 894 nadzornika (270 sa školskom spremom i 624 bez školske spreme). (*Rudarska i topionička statistika Kraljevine Jugoslavije za 1919-1926. godinu*, Beograd, 1938, 31-32).

niskog općeg obrazovanja.⁶² Strahovito je bio velik, naročito „u Bosni (...), broj domaćih radnika, koji su analfabeti (...)“⁶³

Spremno, savjesno u poslu disciplinirano radništvo i više tehničko osoblje nije se moglo stvoriti preko noći, jer je za to trebalo dugogodišnje stručno-teoretsko obrazovanje i praksa. U cijeloj državi bilo je malo stručnih škola koje su osposobljavale srednje i više tehničko osoblje kao i kvalifikovane radnike za industriju. Postojali su tehnički fakulteti na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani i državne srednje tehničke škole u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani i Splitu. Nižih zanatskih škola bilo je 17 u cijeloj državi, a od toga pet u Bosni i Hercegovini i to: Državna zanatska škola u Sarajevu, Državna zanatska škola u Mostaru, Stručna zanatska škola za mašinstvo i eletrotehniku u Tuzli, Škola za tekstilno pletenje u Sarajevu i Stručna škola za kožarstvo u Visokom. Zanatske škole bile su s ograničenim brojem zanata i izvodile su mali broj zanatlija, dok je većina šegrta izučavala zanat kod privatnika.⁶⁴ Pored pobrojanih stručnih zanatsko-industrijskih škola postojale su i škole spojene s tvorničkim radionicama, šegrtske večernje škole, a također i ženske stručne i zanatske škole.⁶⁵ Firme su pak, održavale razne vrste kurseva za osposobljavanje radnika, kako bi, koliko toliko, ublažile nestašicu stručnog kadra.⁶⁶ Stručno teoretsko obrazovanje domaće radne snage dakle, bilo je slabo. Za razne industrijske grane i stručne radničke profile nije bilo škola ili postojeće uređenje škola nije odgovaralo stvarnoj potrebi određenih zanimanja.

Daleko veći problem od nedostatka kvalifikovanih radnika predstavljao je deficit visokoobrazovanog (tehničkog) kadra, sposobnog za vođenje industrijskog poslovanja. Cijela država imala je malo lica osposobljenih za samostal-

62 U Bosni i Hercegovini školske 1926. / 1927. bilo je 137 gradskih i 451 seoska, odnosno ukupno 588 osnovnih škola. (Основне школе у Краљевини С. Х. С. у школској 1926–27. години, *Народно јединство*, Званични календар (свих шест области Босне и Херцеговине) за просту 1929. годину, Год. I, Сарајево, 1928, 89).

63 М. Чалић, *Социјална историја*, 283.

64 АВН, *FROS*, К-8, док. бр. 112/9. Земалска влада за Босну и Херцеговину Сређшњој инспекцији рада Министарства за социјалну политику Београд, *Одгој обртно-индустријског подмлатка*, бр. 112/IR, Сарајево, 25. IV 1921.

65 АВН, *FMTI*, К-87, док. бр. 1579/26; Н. Симић, *Индустријска, занатска и радничка политика*, 133.

66 Група аутора, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918– 1928*, I део, Београд, 1928, 173.

no vođenje preduzeća u ondašnjim uvjetima privređivanja, što je dijelom bilo posljedica društvenih i privrednih kretanja.⁶⁷ Mali broj visokoobrazovanih ljudi se školovao za privredne smjerove, jer su im druge profesije otvarale veće mogućnosti za zaposlenje u odnosu na nerazvijeni privredni organizam, čija je industrija bila u početnoj fazi razvitka. Ličnosti koje su vodile industrijska preduzeća, naročito koja su bila u vlasništvu domaćeg kapitala, bila su samouci u proizvodnoj djelatnosti. Nisu imali potrebno obrazovanje, već samo investiciona sredstva neophodna za podizanje i poslovanje preduzeća. Kvalitet rukovodećih ličnosti bio je stalan problem pri podizanju industrije u Bosni i Hercegovini.⁶⁸

Karakteristično, ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego cijelu državu, da je na tržištu rada trajno i osjetno nedostajalo kvalifikovane radne snage, a da je broj nezaposlenih nekvalifikovanih radnika u svim granama industrije i zanata stalno rastao.⁶⁹ Prema jednoj anketi koju je 1923. godine provelo Ministarstvo socijalne politike ustanovljeno je da u svim pokrajinama, a naročito u Bosni i Hercegovini, vlada nedostatak kvalifikovanih radnika svih profila i u svim industrijama.⁷⁰ Najveći nedostatak ipak, bio je kod hemijske, metalne i prehrambene industrije. Topionici iz Vareša nedostajalo je ljevara, elektromontera i strojnih bravara; Prva bosanska tvornica i rafinerija špirita M. Fischla i sinovi iz Kreke potraživala je tokare, bravare, ispitane ložace, nadglednike strojeva, destilatere, nadglednike za špiritanu i fabriku kvasca; Bosanskoj šumskoj industriji Eissler i Ortlieb iz Zavidovića trebao je veći broj stručnih namještenika i radnika za šumski pogon, gradnju i projektiranje novih šumskih željeznica i uzdržavanje postojećih, te za strojarski pogon; Bosansko d. d. za elektrinu iz Jajca potraživalo je elektro, mašinske i građevinske inženjere, mašinbravare, mehaničare, tokare, stolare za gradnju kuća i pokućstva, kovače i elektromontere, jer je u tim strukama bilo najveće pomanjkanje školovanih kadrova; Bosanskoj Solvay tvornici iz Lukavca bili su potrebni mašinbravari, mašinski monter, kotlari elektromonteri,

67 ABH, FIROS, K-5, dook. br. 38/1924. *Dioničko društvo za industriju željeza Zenica Trgovačka i obrtnička komora za B. i H. Sarajevo*, Zenica 8. februara 1924.

68 Stevan M., Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd, 1941, 376-377.

69 Arhiv Jugoslavije Beograd, Fond *Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikla 26, jedinica opisa 65. *Министарство унутарњих послова (интерно)*, број 966, Београд, 28. фебруара 1921.

70 ABH, FTOK, K-3, omot br. 3. *Izveštaj Poslovnog odbora o potrebi kvalifikovanih radnika u našoj državi*.

tokari, limari, oruđari, konopari, tapetari, remenari; Rafineriji nafte Danica d. d. iz Bosanskog Broda nedostajali su kazandžije, bravari, tokari, kovači, tesari, električari, zidari, a posebno stručnjaci za petrolejsku industriju; Šećerani iz Usore trebali su kuhari za sirovi i rafinirani šećer, nadglednik ešpodarne i filtracije, bravari specijalisti za Wüferlpresen & Knippmaschinen, zatim manipulanti za fabriku sirovog šećera i za rafineriju.⁷¹ Šumskom industrijskom preduzeću Dobrljin, Drvar trebalo je osam brava, četiri drehera, dva kotlara, jedan majstor za autogeno zavarivanje i jedan ljevač.⁷² Rudarsko satništvo iz Sarajeva tražilo je produženje radne dozvole svim „stručnim (kvalificiranim) radnicima“, jer su bili neophodni za uspješan rad.⁷³ Firma Bettuzzoni i Venturini, industrija drva d. d. iz Sarajeva potraživala je stolare za građevinu i pokućstvo, specijalno kvalifikovane radnike za namještaj od savijenog drveta (stoličari), te strojobravare i mašinske radnike. Destilacija drva iz Teslića potraživala je veći broj kovinarskih i elektrotehničkih radnika.

Doseljavanje i zaposlenje stranih radnika dakle, imali su svoje realne osnove. Kao prvo, bosanskohercegovačka privreda je u svom industrijskom razvoju osjećala stvarnu potrebu za stranim kvalifikovanim radnicima, jer domaće školstvo i industrija nisu bili kapacitirani, a trebalo je i vremena, da obuče dovoljno kadra za razne specijalnosti kojima se odlikovala moderna industrijska proizvodnja. Gotovo svim industrijskim preduzećima nedostajao je kadar koji je imao razrađen internacionalni aparat, potrebne veze, te detaljnu specijalizaciju proizvodnje. Nepobitna je činjenica da su privrede razvijenijih zapadnih i srednjoevropskih zemalja bile tehnički bolje organizirane, raspolagale većim

71 ABH, FTOK, K-3, omot br. 5. *Zapisnik redovite XXXII Plenarne sjednice Trgovačke i Obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Održane dne 18, 19. i 20. oktobra 1923. u dvorani Komore u Sarajevu*; ABH, FTOK, K-3, omot br. 3. *Izveštaj poslovnog odbora o potrebi kvalifikovanih radnika u našoj državi.*

72 Nestašica stručnih radnika u Šipadu osjećala se duži niz godina. U firmi je u predratnim godinama radilo do 2.000 stranih radnika iz Karpatskih krajeva, koji su bili najbolji šumski radnici. Upravni odbor žalio se da „zabrana dolaska radenika sa strane pogađa vrlo osjetljivo šumske radove“, jer je preduzeće zavisilo o „nedovoljnom broju i, ne dosta veštih, a što je najgore nestalnih domaćih radnika.“ (ABH, FŠIPAD. *Izveštaj Upravnog odbora redovnoj Glavnoj godišnjoj Skupštini za poslovnju 1922/23. godinu*).

73 ABH, FIROS, K-5, dok. br. 76/1924. Rudarsko satništvo za Bosnu i Hercegovinu Inspekciji rada za oblast sarajevsku Sarajevo, *Zaposleње stranih radnika*, br. 182, Sarajevo, 28. januara 1924.

kapitalom i iskustvom, bolje poznavale odnose na međunarodnim tržištima, imale dovoljno stručnjaka i što je najvažnije u međusobnoj utakmici razmjene dobara bile sposobnije. Bosna i Hercegovina je za uspješno izvođenje svog privrednog programa morala intenzivno raditi na profesionalnom vaspitanju domaćeg podmlatka, a do tada tolerirati stranu radnu snagu.

Drugo, usljed nedostatka domaćeg postajala je nepresušna potreba za stranim kapitalom, pa je država pozivajući strane investitore morala u izvjesnoj mjeri otvoriti svoje granice i stranoj radnoj snazi. Država se nije mogla obraćati stranom kapitalu vodeći u isto vrijeme politiku apsolutne zabrane ulaska stranaca. Sasvim prirodno je da strani investitor uz svoj novac šalje i sebi odane ljude, bilo da direktno iskorištava ili vrši nadzor nad iskorištavanjem plasiranog kapitala.

Treći jako važan faktor koji se morao uvažavati je činjenica da se monarhijska Jugoslavija nalazila u sklopu međunarodnog života zbog čega se nije mogla u potpunosti isključiti iz migracionog kretanja radne snage. Država je bila povezana s ostalim svijetom složenim političkim i privrednim odnosima, koji su joj nametali obavezu da tolerira zaposlenje stranaca na svojoj teritoriji.

Osnovu imigraciji davali su naprijed navedeni razlozi, a strana radna snaga u Bosni i Hercegovini može se podijeliti na tri kategorije i to: strani kvalifikovani radnici, stranci koji su ušli uz strani kapital i veliki broj stranaca koji su rođeni ili su se na dan ujedinjenja zatekli na njenoj teritoriji. Potonji su bili najbrojniji, činili sastavni dio najširih narodnih slojeva i nisu imali nikakav povlašteni položaj. Jednostavno su se nakon ujedinjenja zatekli na teritoriji Bosne i Hercegovine kao što se jedan broj bosanskohercegovačkih građana nalazio u drugim državama. Poslovna zajednica rijetko je tražila dobavljanje novih radnika iz inostranstva. Uglavnom je tražila produženje dozvole za lica koja su odavno došla, ali nisu bila dobila državljanstvo, ne svojom krivicom nego zbog teškoća koje su im vlasti oko toga stvarale.⁷⁴ Naime, odmah po uspostavi državnog Ministarstva unutrašnjih poslova isto je preuzelo i centraliziralo nadležnosti u pogledu odlučivanja o naturalizaciji. Najprije je donijelo odluku da se svi poslovi oko naturalizacije stranih državljana obustave do daljnjeg. Režim obustave potrajao je do 1924. godine, jer su se najprije morale riješiti molbe i opcije ustanovljene u

⁷⁴ *Izveštaj Privremene Radničke Komore za Bosnu i Hercegovinu za godine 1923. i 1924.*, Sarajevo, 1925, 37.

mirovnim ugovorima. Ipak, vlasti su, do donošenja Zakona o državljanstvu 1928. godine, bile sklonije naturalizirati Slavene u odnosu na druge narode. Smatrale su ih poželjnijim ako su bili nastanjeni određeno vrijeme u zemlji, dobro se vladali, bili sposobni izdržavati, te ako nisu sumnjale u njihovu lojalnost. Pod tim su pretpostavkama većinom naturalizirani čehoslovački i ruski državljani slavenskog porijekla.⁷⁵

U vezi s naprijed navedenim, a u nedostatku kreativnih sistemskih rješenja, država je deficit sa kvalifikovanim kadrom pokušavala riješiti dovođenjem radnika iz „prijateljskih“ zemalja. Pošto je u čehoslovačkoj industriji 1923. godine bila prisutna kriza i nezaposlenost pojavila se težnja da se višak radne snage plasira u inostranstvo. U tom pogledu, s obzirom na dobre odnose između dvije zemlje, Ministarstvo socijalne politike smatralo je da bi država trebala sklopiti bilateralni sporazum o razmjeni radne snage s Čehoslovačkom kako bi industrija u izdašnoj mjeri dobila dobre kvalifikovane radnike.⁷⁶ Međutim, tražilo je da se to kompenzira na način da se domaćem industrijskom i zanatskom podmlatku u Čehoslovačkoj, kao industrijski znatno razvijenijoj, pruži mogućnost obučavanja u svojoj struci.⁷⁷ I ranije su jugoslavenske vlasti bile sklonije čehoslovačkim državljanima u odnosu na druge odbravati dolazak i zaposlenje u zemlji.⁷⁸

Prije potpisivanja sporazuma Ministarstvo je tražilo od pokrajinskih privrednih komora mišljenje u pogledu razmjene radne snage s Čehoslovačkom. Trgovačko-obrtnička komora Bosne i Hercegovine o tome se obratila svim stručnim udruženjima i većim industrijskim preduzećima i tražila da joj dostave mišljenje o razmjeni radne snage, podatke koji stručni profili su im potrebni i

75 Ivan Kosnica, Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 68 (1), Zagreb, 2018, 72–73.

76 Kraljevina Jugoslavija je s Čehoslovačkom i Rumunijom 1920. godine sklopila savez, poznatiji kao Mala antanta, koji je bio zamišljen kao čuvar versajskog poretka u srednjoj i jugoistočnoj Evropi naspram revizionističkih težnji zemalja poraženih u Prvom svjetskom ratu. Saveznice su preko Male antante pokušavale da nastupe kao ravnopravni akteri na međunarodnoj političkoj sceni. (Opširnije o tome vidjeti u: Milan Vanku, *Mala antanta 1920–1938*, Titovo Užice, 1969).

77 ABH, FTOK, K-3, omot br. 6, *Zapisnik sa XXXII plenarne sjednice održane 18. X 1923. god.*

78 Sarajevska fabrika kapa i šešira početkom 1920. godine nabavila je dvije mašine od kojih je jedna ispisivala natpise na odjeći u boji, dok je druga vršila rezanje i spajanje štitova oko kapa i šešira. Mašinama su upravljali stručnjaci dovedeni iz Čehoslovačke koji su do tada dugo vremena radili u velikim stranim firmama. (Sarajevska fabrika kapa i šešira, *Босански Лојд*, Год. III, бр. 12, Сарајево, 23. марта 1920, 2).

za koje vrste zanata bi se moglo tražiti osposobljavanje domaćeg kadra. Sva upitana preduzeća povoljno su se izjasnila u pogledu razmjene radne snage i iznijela mišljenje da je slobodan priliv trebalo dopustiti u neograničenom broju sve dok se ne pojavi opasnost nezaposlenosti za domaće stručnjake, čega se zadugo nije trebalo bojati. U molbama firmi traženi su uglavnom kvalificirani radnici i naglašavano da su se nadničari mogli angažirati i s domaćeg tržišta rada.⁷⁹

Željezara iz Zenice u svom odgovoru upozoravala je nadležne da je prilikom zaposlenja stranih radnika trebalo „imati pred očima, da naša država nije industrijska država, te da radi toga ne obiluje industrijskim radnicima, nego naprotiv da njima oskudjeva. Ova se oskudica pojavljuje već kod prostog tvorničkog radnika, a pokazuje progresivni porast kod kvalifikovanih radnika, dočim umnih radnika, koje zakon baca u grupu radnika, naime stručnih činovnika, u našoj državi često uopće nema. Mi našu industriju ne možemo ograditi od pridolaska kvalifikovanih, a naročito umnih radnika, kao što ju ne možemo ograditi od uvoza potrebština visokog kvaliteta, koje izraguje samo inostranstvo. Želja, da se u industriji radi po mogućnosti samo sa domaćim tjelesnim i umnim radnicima, razumljiva je, ali je kod današnjih prilika deplasirana. U našoj državi stoji na suprot industriji, koja se jedva nalazi u razvitku, premoćna industrija (naročito Njemačke, Francuske, Engleske i Čehoslovačke), koja stoji na vrhuncu razvitka.“⁸⁰

Najzanimljiviji odgovor dala je Bosanska Solvay tvornica d. d. iz Lukavca, koja je u svom dopisu navela da je u normalnim uvjetima zapošljavala 537 radnika i to pretežno Jugoslavena. Među zaposlenim je bilo i 47 stranaca, pretežno Čehoslovaka i Rusa, ali se i taj neznatan broj stranaca, naglasila je, činio nadležnim političkim oblastima i inspektoru rada još prevelikim. U nastavku izvještaja iznijela je:

„Ako je dakle nastojanje za izmenu radne snage ozbiljno, mora se metoda odobravanja boravka u zemlji temeljito izmeniti, jer neće inače suvišak radne

79 ABH, FIROS, K-5, dok. br. 76/1924. Inspekcija rada za oblast Sarajevsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Ministarstvo socijalne politike Odsek za posredovanje rada Beograd, *Zaposlenje stranih radnika u rudniku Zenica*, Sarajevo, 4. II 1924.

80 ABH, FIROS, K-5, dok. br. 38/1924. *Dioničko društvo za industriju željeza Zenica Trgovачka i obrtnička komora za B. i H. Sarajevo*, Zenica, 8. februara 1924.

snage u Čehoslovačkoj, moći odnosno hteti doći u Jugoslaviju, te raje kao što je sada slučaj, odlaziti na rad u Francusku.

Država je sama veliki preduzimač i industrijalac u velikom stilu, te zaposluje a i treba još (...) mnogo radne snage iz inostranstva. Za ovo vredi pravilo, koje privatnim ne pristoji, da dotični u državnoj službi namešteni stranac vredi, bez da optira za Jugoslaviju, bez daljnega kao Jugosloven.

Država kao veliki preduzimač mogla bi prema našem mišljenju na izmenu radne snage znatno uticati, uzevši pri tom u obzir interese naše države i industrije. Kod nabavke većih mašinskih ili električnih instalacija, koje se dovoze većinom iz Čehoslovačke, moglo bi se liferantima staviti u dužnost, da u svojim fabrikama zaposle kao naučnike u svrhu stručne naobrazbe stanoviti broj jugoslavenskih mladića. Čehoslovačke firme već radi samoga posla primile bi bezuvetno jednu takvu obavezu. Ovim mladićima trebala bi država da da dovoljnu materijalnu potporu za njihovo izučavanje, te da ih time obaveže, da nakon svršetka izobrazbe stanoviti broj godina imadu delovati u Jugoslaviji.

Na svaki način, trebali bi odlučujući faktori u Ministarstvima da nastoje, da se prekine sa sadašnjim metodama glede boravka stranaca. Uspostavom slobodnog priticanja radne snage između Jugoslavije i Čehoslovačke koristile bi se prema našem mišljenju obadvije države, naša po gotovo, jer kod nas imade još mnogo toga, što se ima urediti i izgraditi. U tom zamašnom poslu potrebna nam je osim prirodnih pogodnosti i poslovne mogućnosti i odgovarajuća radna snaga, sa kojom mi na žalost u našoj zemlji ne raspolažemo u dovoljnoj mjeri."⁸¹

Radnička komora Bosne i Hercegovine tražila je slobodno kretanje i razmjenu radne snage svih profila, ne samo s Čehoslovačkom već i drugim zemljama. U slučaju naročite besposlice u pojedinim branšama, smatrala je, država je trebala voditi propagandu da radnici tih profila ne dolaze, ali im ulazak nije trebala zabranjivati. Za zaposlenje domaćih radnika u inostranstvu nije trebala tražiti nikakve koncesije. Radnicima iz inostranstva trebalo je omogućiti slobodan dolazak i slobodno kretanje u zemlji, što je bila najbolja garancija da će se tako i s

81 ABH, FTOK, K-3, omot br. 6, *Zapisnik sa XXXII plenarne sjednice održane 18. X 1923. god.*

domaćim radnicima postupati u inostranstvu. Ovo stanovište Radničke komore, protiv nacionalne zatvorenosti, potpuno je odgovaralo interesima zemlje, njene privrede i radnika. Interesima domaće privrede jer je u njenom podizanju, naročito industrije, bila potrebna kvalifikovana radna snaga iz inostranstva, dok se pravilnom školskom i socijalnom politikom ne stvori dovoljan broj domaćih kvalifikovanih radnika. Odbacivanjem nacionalne zatvorenosti, država drugim zemljama nije davala povoda da preduzmu ekonomske kontramjere, koje su domaćem privrednom životu mogle nanijeti štete. Otvaranje granica bilo je i u interesu radnika, jer je neograničena sloboda kretanja omogućavala popravak njihova ekonomskog i socijalnog položaja. Reguliranje pijace rada u nacionalnom i internacionalnom obimu nisu trebale da vrše državne prisilne mjere, nego organizacioni i propagandistički rad radničkih i namješteničkih stručnih nacionalnih i internacionalnih organizacija. Država je u tome trebala imati ulogu objektivnog prikazivanja stanja na radnoj pijaci.⁸² Komora je smatrala da je Ministarstvo socijalne politike trebalo da prekine s dotadašnjim metodama rada u pogledu boravka stranaca i da pristupi njihovoj liberalizaciji. Država je, prema njenu mišljenju, s drugim državama trebala sklapati samo ugovore o reciprocitetu u radničkoj zaštiti i radničkom osiguranju, tako da radnici prelaskom u drugu zemlju ne bi gubili već stečena prava. Do sprovođenja radničkih osiguranja u svim državama, trebalo je sklopiti ugovore o reciprocitetu s onim osiguranjima koja su u dotičnim državama postojala.⁸³

Ova i druge vladine mjere na rješavanju pitanja nedostatka kvalifikovane radne snage bile su palijativne i nisu nudile dugoročna rješenja. Kako bi popunili nedostatak stručnog kadra poslodavci su na upražnjena radna mjesta, za koje je trebala određena kvalifikacija, postavljali vještije nekvalifikovane i polukvalifikovane radnike. Središnja inspekcija rada u svojim izvještajima zabilježila je da su preduzeća nekvalifikovanu radnu snagu upotrebljavala „na važnijim i višu kvalifikaciju tražećim radnim mjestima n. pr. kod parnih strojeva, parnih kotlova, električnih mašina i naprava (...). Umesto da se na ovim položajima nalaze kvalifikovani radnici osposobljeni na svim stručnim ispitima, nalaze se zaposleni nekvalifikovani.“ Naročito je bio zaprepašujuć

82 *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za godine 1923. i 1924.*, 38.

83 ABH, FTOK, K-3, omot br. 6. *Zapisnik sa XXXII plenarne sjednice održane 18. X 1923. god.*

broj nekvalifikovanih i nestručnih ložača, što je donekle i razumljivo, jer se bez parnog pogona morao obustavljati cijeli proizvodni ciklus, a s druge strane jako opasno, jer je zbog nestručnosti moglo doći do havarije i materijalnih i ljudskih gubitaka. Zbog toga su inspektori imali pune ruke posla.⁸⁴

Radna mjesta za koja je trebala stručna kvalifikacija u industriji država je dakle, mogla popuniti jedino dozvolom ulaska i zaposlenja dovoljnog broja stranih radnika. O tome su nadležni bilo podrobno informirani, pa su se morali oglasiti na nacionalističke pokliče o progonu stranaca i ozbiljnije pristupiti rješavanju njihova zaposlenja. Koristeći *Zakon o zaštiti radnika* kao bazu, Ministarstvo socijalne politike je 9. jula 1924. godine donijelo Pravilnik o zaposlenju stranih radnika u kojem je (čl. 1-6) jasnije preciziralo postupak zaposlenja stranaca. Navedenim odredbama bilo je određeno polje njegove primjene, pojam strane radne snage i vrijeme njena angažmana.⁸⁵ Dozvolu za rad strancima izdavalo je Ministarstvo socijalne politike, koje je po čl. 9. Pravilnika imalo 15 dana da riješi molbu, a važila je samo za posao i preduzeće koje ga je tražilo. Odredbama čl. 10. firme su sa stranim radnicima morale sklopiti naročite ugovore koji ih je stavljaio u nezavisan odnos prema poslodavcu.⁸⁶

U skladu s odredbama Pravilnika sve firme koje su imale zaposlenih stranaca morale su odmah za svakog pojedinačno, preko nadležne Inspekcije rada, zatražiti dozvolu za rad. Tog pravila uglavnom su se pridržavali svi poslodavci u Bosni i Hercegovini.⁸⁷ Međutim, državna administracija bila je korumpirana, troma i neučinkovita. Firme su uredno dostavljale molbe za zaposlenje radnika, ali se birokratska procedura za dobijanje dozvole znala odužiti tri, četiri i više mjeseci. Dešavalo se da je dozvola toliko kasnila da je dotični radnik za kojeg se tražila već odavno pronašao drugo zaposlenje, jer nije mogao da čeka dozvolu.⁸⁸

84 *Godišnjak o radu Ministarstva za socijalnu politiku*, 92.

85 ABH, FTOK, K-5, omot br. 5057/25. *Konferencija po pitanju stranih radnika*.

86 *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1923. i 1924.*, 39.

87 Dešavalo se da je dozvole izdavalo i Ministarstvo unutrašnjih poslova, a u jednom kolektivnom slučaju Ministarstvo šuma i rudnika, naravno uz odgovarajuću nagradu. (ABH, FIRTO, K-13, dok. br. 846/25. Поглавар градског среза тузланског Великог жупану тузланске области у Тузли, *Страни држављани запослени код индустријских предузећа*, број: 205 през. 1925, Тузла, дне 5. септембра 1925).

88 ABH, FTOK, K-3, omot br. 5. *Zapisnik redovite XXXII Plenarne sjednice Trgovačke i Obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Održane dne 18, 19. i 20. oktobra 1923. u dvorani Komore u Sarajevu.*

Često nadležni uopće nisu ni odgovarali na molbe poslodavaca. Eklatantan primjer je slučaj Bosanskog d. d. za elektrinu iz Jajca koje je 10. jula 1924. uputilo molbu za dobijanje radne dozvole za 34 strana radnika i namještenika koji su već radili u firmi, a bili su neophodni za proizvodnju.⁸⁹ Pošto na dopis nije uslijedilo rješenje, preduzeće je 9. augusta 1924. poslalo novi s pratećom dokumentacijom na koji do 16. maja 1925. nije dobilo odgovor. Potom je uputilo i treću molbu tražeći njeno hitno rješavanje, kako bi se neizvjesnost radnika i uprave uklonila. Uvjereno je bilo da će molba u cijelosti biti odobrena, pošto su dozvole za boravak navedenih lica za izdržavanje i racionalan rad preduzeća bile neophodne. Napomenulo je da je od 603 zaposlena bilo samo 34 stranca ili 5,6%. Od toga su dvojica bili ruske izbjeglice koji se prema naređenju Ministarstva nisu smatrali strancima. Posebno je naglasila da je većina stranih radnika već 10, 20 i više godina bila zaposlena u firmi.⁹⁰

Radnička komora upozoravala je nadležne da su poslodavci samo iz nužde dovodili strance, jer su trošili silan novac da ih dovedu, a morali su im osigurati i veće plate. U borbi s inostranom konkurencijom domaća industrija morala je usavršiti svoju proizvodnju pomoću stranih prvoklasnih majstora i specijalista koji su trebali obučiti domaću radnu snagu. Pošto ih u zemlji nije bilo, nadležni nisu smjeli iz tjesnogradnosti preduzećima otežavati njihovo dovođenje, posebno ako se uzme u obzir činjenica da je broj stranih radnika zaposlenih u industriji bio zanemarljivo mali. Također je opominjala da se nije smjelo zaboraviti da je broj domaćih radnika u inostranstvu i to nekvalifikovanih bio daleko veći nego broj kvalifikovanih stranaca u zemlji, a da nekvalifikovane strane radne snage u zemlji nije ni bilo.

Smetnje vlasti oko dovođenja strane radne snage ipak, nisu omele strane investitore da po pravilu u novoizgrađene i postojeće tvornice dovode svoje

89 Molba se odnosila na 12 činovnika i to: glavnog i tehničkog direktora tvornice, glavnog knjigovođu, dva inženjera eletrotehnike, jednog građevinskog inženjera, jednog građevinskog tehničara, jednog računovođu, jednog magacinera, jednu administrativnu činovnicu, jednog otpravnika i jednog upravnika eksportnog magacina u Bosanskom Brodu. Potom na 11 mjesečara među kojima su bili poslovođe, nadglednici, majstori, magacineri i sl., te 11 radnika specijalista i to: mehaničara, montera za elektro generatore, kovača, mašin bravara, bravara i sl. (ABH, FTOK, K-5, omot br. 5. *Inspekciji rada Sarajevo*, 26. maja 1925).

90 ABH, FTOK, K-5, omot br. 5. *Inspekciji rada Sarajevo*, 26. maja 1925.

ekipe menadžera, tehničara, stručnjaka i kvalifikovanih radnika. Središnja inspekcija rada evidentirala je 1927. godine oko 12.000 stranih radnika u cijeloj zemlji, računajući tu i izbjeglice slavenske narodnosti. Od toga je 10.000 radilo u industriji i rudarstvu koje su tada zapošljavale ukupno 295.000 radnika. Procenat učešća stranaca bio je iznimno mali i iznosio je svega 3,39%.⁹¹ U periodu od 1922. do 1930. godine 23.353 strana državljana iz oko 30 zemalja dobilo je radnu dozvolu u Kraljevini Jugoslaviji, što je bilo ispod dozvoljene kvote od 5% ukupno zaposlenog domaćeg radništva. Najviše stranih radnika bilo je iz Čehoslovačke (6.130), Italije (4.592), Austrije (4.541), Mađarske (1.641) i Njemačke (1.115). Godine 1933. evidentirano je 34.303 strana radnika u državi.⁹²

Sl. 1. Članovi Radničke komore Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1926.

Prema statistici koju je vodila Radnička komora Bosne i Hercegovine u industriji i rudarstvu 1923. godine bio je zaposlen sljedeći broj stranaca:⁹³

91 Група аутора, *Јубиларни зборник живота и рада*, 173.

92 Ж. М. Чалић, *Социјална историја*, 290.

93 АВН, FRKBiH, K-5, dok. br. 225/1923. *Podatci o broju zaposlenih stranih radnika u industrijskim preduzećima u Bosni i Hercegovini u god. 1923.*

PITANJE STRANE RADNE SNAGE U INDUSTRIJI BOSNE I HERCEGOVINE (1918-1941)

Industrija	Preduzeće	Činovnici		Majstori / Poslovođe		Radnici		Primjedba
		Svega	Od toga stranaca	Svega	Od toga stranaca	Svega	Od toga stranaca	
Drvena	Šipad, Dobrljin–Drvar	177	42	81	21	5.521	117	
	Drina, d. d. za šumsku ind., Bijeljina	5	-	5	-	10	-	
	Varda, ind. drveta, Višegrad	21	5	16	-	169	-	
	Butazzoni i Venturini, Sarajevo	17	5	16	7	810	25	
	Eissler i Ortlieb (Krivaja), Zavidovići	59	29	169	46	2.515	70	
	Una pilana, Bosanska Dubica	32	2	-	-	1.200	2	
	Jadrina, šumska industrija, Bosansko Petrovo selo	-	-	-	-	-	-	
	Tvornica pokućstva, Sarajevo	6	2	1	-	61	13	
	Gregersenova šumska ind., Zavidovići	11	2	27	8	1.434	6	
	Bosna ind. drva, Begov Han	31	5	24	7	700	8	
	Jugosl. pred. za šumsku industr. Vladimir Iljin, Sarajevo	3	-	1	1	49	4	
	Tvornica namještaja Stjepan Mihalić, Sarajevo	-	-	-	-	20	8	
	Giuseppe Feltrinelli, Sjetlina	10	5	-	1	1.483	21	
	Fabrika kolica, Derвента	4	-	15	2	12	-	
	Ugar, ind. drva, Sarajevo	52	18	21	6	2.539	-	
	Jela, ind. drva, Sarajevo	12	2	-	-	-	-	
Hotel i ind. drva G. Jeftanović, Sarajevo	1	-	-	-	65	-		
<i>Ukupno u drvenoj industriji</i>	<i>441</i>	<i>117</i>	<i>376</i>	<i>99</i>	<i>16.588</i>	<i>274</i>		
Rudnici i solane	Rudnik Ugljevik	5	-	7	1	199	4	
	Rudnik Ljubija	19	2	17	2	568	41	
	Rudnik Banja Luka	10	-	-	-	330	16	
	Rudnik Kakanj	26	-	70	13	763	-	
	Rudnik Maslovar	11	1	9	-	259	1	
	Rudnik Mostar	10	1	12	1	468	18	
	Državna solara Kreka	8	-	16	1	776	20	
	Rudnik "Bosnia" Semizovac	6	-	7	3	160	-	
	Rudnik "Bosnia", Duboštica	1	-	-	-	26	-	

	Karbon d. d. Sarajevo	-	-	-	-	-	-	Zapošljavalo samo domaće radnike
<i>Ukupno u rudnicima</i>		<i>96</i>	<i>4</i>	<i>138</i>	<i>21</i>	<i>3.549</i>	<i>100</i>	
Metalurgija i prerada metala	Industrija željeza, Zenica	34	19	10	4	800	76	
	Limin d. d. ind. metalne robe, Sarajevo	5	1	1	-	50	2	
	Brdo, fabrika metalne robe, Mostar	2	-	6	1	15	-	
	Željezara Vareš	10	3	19	1	913	66	
<i>Ukupno u metalurgiji i industriji za preradu metala</i>		<i>51</i>	<i>23</i>	<i>36</i>	<i>6</i>	<i>1.778</i>	<i>144</i>	
Papirna i grafička	Bosanska pošta, štamparija, Sarajevo	6	-	6	1	90	6	
	Državna štamparija, Sarajevo	4	-	4	-	98	1	
	Tvornica cigar papira d. d. Alkalaj, Sarajevo	3	-	1	-	74	1	
<i>Ukupno u graf. i papirnoj ind.</i>		<i>13</i>	<i>-</i>	<i>11</i>	<i>1</i>	<i>262</i>	<i>8</i>	
Hemijska	Danica, Bosanski Brod	7	1	10	3	200	13	
	Destilacija drva, Teslić	57	14	5	4	2.500	130	
	Prva bh. fabrika šibica, Dolac	5	1	3	2	118	2	
	Bos. Solvay tvornica, Lukavac	26	11	19	8	417	19	
	Fabrika Celuloze, Drvar	8	2	12	5	300	5	
	Bos. d. d. za elektrinu, Jajce	32	15	50	18	540	12	
	Vila fabrika sapuna, Sarajevo	-	3	-	1	-	5	
<i>Ukupno u hemijskoj industriji</i>		<i>135</i>	<i>47</i>	<i>99</i>	<i>41</i>	<i>4.975</i>	<i>186</i>	
Prehrambena	Dionička pivara, Sarajevo	21	6	12	8	156	20	
	Bosna industrija konzervi, Sijekovac	3	2	1	-	14	-	
	Bosanska ind. špirita, d. d. Brčko	5	1	2	1	50	2	
	Ind. zajednica d. d., Banja Luka	6	2	3	4	50	1	
	Etivaža šljiva, Brčko	2	-	-	-	40	-	
	Sarajevski paromlin	12	3	2	1	80	9	
	Prva bos. fabrika za konzerviranje šljiva, Brčko	2	-	3	-	-	-	Radnike zapošljavala po potrebi
	M. Fishla i sinovi, Kreka	13	7	9	5	101	15	
	Bos. ind. šećera i zeste, Usora	22	12	31	15	220	-	
	Tvornica likera Balkan, Sarajevo	1	-	1	1	5	1	
<i>Ukupno u prehrambenoj industriji</i>		<i>87</i>	<i>33</i>	<i>64</i>	<i>35</i>	<i>716</i>	<i>48</i>	
Proiz. i distrib. energije	Gradska elektrana, Brčko	1	-	1	-	2	1	

	Dr. Fr. Križik elektrana, Travnik	3	-	3	2	-	-	
<i>Ukupno u proizvodnji el. ener.</i>		4	-	4	2	2	1	
Tekstilna	Zemaljska tkaonica čilima, Sarajevo	7	1	7	3	382	7	
	Vesta fabrika kapa, Sarajevo	1	-	2	1	13	2	
	Avram L. Sedić, tvornica čarapa, Sarajevo	3	-	4	2	100	-	
	Prva B. H. ručna i mehanička radionica vune i tkanina, Sarajevo	1	-	1	1	80	-	
	Silvio Papo, fabrika užarije, Sarajevo	5	-	-	1	-	-	
	Ukrina, d. d. mehanička tkaonica, Derventa	11	2	5	2	120	7	
<i>Ukupno u tekstilnoj industriji</i>		28	3	19	10	695	16	
Građevinska	Tvornica portland cementa, Livno	1	-	1	-	5	-	
	Pred. za gradnju i građevinski materijal, August Braun d. d., Sarajevo	1	-	6	4	130	2	
	Industrija asfalta, Sarajevo	6	1	4	2	50	-	
<i>Ukupno u građevinskoj industriji</i>		8	1	11	6	185	2	
UKUPNO = 29.596		867	229	759	220	27.970	783	

Potrebno je napomenuti da Radnička komora u ovom pregledu nije obuhvatila neka industrijska preduzeća koja u tom periodu nisu imala zaposlenih stranaca, niti sve zaposlene, te da je u kategoriju radnika uvrstila i kvalifikovana i nekvalifikovana lica. Broj radnika u industriji i rudarstvu Bosne i Hercegovine u međuratnom periodu kretao se u rasponu od oko 65.000 - 1929. godine do 84.575 - 1937. godine.⁹⁴ Također, kod nekih firmi nije prikazan stvarni broj zaposlenih, nego samo broj zaposlenih stranaca.

U strukturi promatranih 29.596 zaposlenih u 63 industrijska preduzeća 1923. godine bilo je 867 činovnika, 759 majstora / poslovođa i 27.970 običnih radnika. Od toga je na strance otpadalo 1.232, odnosno 229 činovnika, 220 majstora / poslovođa i 783 radnika ili 4,16%. U odnosu na ukupan broj zaposlenih bilo je 0,78% stranih činovnika, 0,74% majstora / poslovođa i 2,64% radnika. Gledano po pojedinim kategorijama taj procenat je bio znatno drugačiji. Stranci su u činovničkom aparatu sudjelovali s 26,41%, stranih poslovođa bilo je 28,98%,

94 ABH, FRKBiH, K-3, dok. br. 156/37. *Izveštaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine.*

a običnih radnika 2,79%. (Ovdje se uglavnom radilo o specijalistima koje nije bilo moguće zamijeniti domaćom radnom snagom). Iako je najviše stranih radnika bilo zaposleno u drvnoj, ipak, njihovo procentualno učešće bilo je najveće u prehrambenoj i hemijskoj industriji. Stranci su među činovnicima u prehrambenoj industriji bili zastupljeni s 36,9%, poslovođama 55,55% i radnicima 6,83%. U hemijskoj industriji 34,81% činovništva bili su stranci, 41,41% poslovođe i 3,73% radnici. Na osnovu dostupnih izvora nije bilo moguće utvrditi nacionalnu strukturu strane radne snage. Prema fragmentarno sačuvanim izvorima pojedinih preduzeća najzastupljeniji bili su: Česi, Austrijanci, Mađari, Nijemci i Italijani.⁹⁵

Pošto je Pravilnik o zaposlenju stranih radnika iz jula 1924. u praksi pokazao niz manjkovosti, Ministarstvo socijalne politike polovinom 1925. pokrenulo je njegovu reviziju. Prethodno je zatražilo da se pokrajinske privredne komore očituju o tome i da mu dostave eventualne primjedbe. Sarajevska komora, na osnovu prigovora od strane vodećih industrijskih preduzeća i radničkih asocijacija, glavne zamjerke imala je na čl. 4. Pravilnika u kojem je bilo određeno vrijeme od tri mjeseca na koje se strani radnik mogao angažirati. Tražila je produženje tog roka na bar godinu dana, jer za tako kratko vrijeme domaći podmladak nije mogao naučiti od stranaca sve što je potrebno za njegov samostalan rad. Radnička komora Bosne i Hercegovine posebno je kritikovala čl. 9. kojim je bilo predviđeno da dozvola za dolazak i rad važi samo za posao i preduzeće koje ga je tražilo. Predlagala je da dozvola važi i za druga preduzeća i dijelove zemlje. Odredbom čl. 10. strani radnici su s poslodavcem morali sklopiti naročite ugovore zbog čega su dolazili u nezavisan odnos i bili podložni njegovoj samovolji. Komora je tražila da se navedena odredba dopuni na način da poslodavci sa stranim radnicima sklope ili posebne individualne ugovore ili da se i na njih proširi kolektivni ugovor koji je važio u dotičnom preduzeću, čime se pogrešno i po radnike štetno tumačenje trebalo spriječiti.⁹⁶ Žalbe Trgovačko-obrtničke komore bile su naročito usmjerene na Ministarstvo socijalne politike,

95 ABH, FTOK, K-5, omot br. 5057/25. *Iskaz stranih činovnika, namještenika i radnika zaposlenih kod Bos. d. d. za elektrinu Jajce kao nadopuna k našem izvještaju od 9/8. 1924.*

96 *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1923. i 1924.*, 39.

koje je po čl. 9. Pravilnika imalo 15 dana da riješi molbu o zaposlenju stranaca, a da se ono često uglušivalo na dopise, uopće ih nije rješavalo ili je donosilo rješenja nakon šest, osam ili 12 mjeseci. Predlagala je da se molbe koje nisu riješene u navedenom roku trebaju smatrati povoljno riješenim, na osnovu čega je Inspekcija rada mogla izdati dozvolu. Također je tražila da za vrijeme predane, a neriješene molbe, policija obustavi šikaniranje poslodavaca i radnika, kao što je do tada radila.

Trgovačko-obrtnička komora postavila je posebno pitanje o stranim radnicima koji su naseljeni na teritoriji Bosne i Hercegovine još u vrijeme austrougarske uprave i bili zaposleni kod pojedinih preduzeća 10, 20 pa i više godina, a Pravilnik ih nije tretirao. S tim u vezi traženo je da se u Pravilnik ugradi poseban član koji bi ovim licima omogućio nesmetan boravak, jer su u većini slučajeva svojim dugim boravkom, iako strani državljani, „izgubili na strani svoju otadžbinu i samo su smetnje formalne prirode krive“ da nisu dobili državljanstvo.⁹⁷ Posebno je naglasila da su njihova djeca u većini slučajeva „nameštena kod istog preduzeća, pa otpuštanje njihovo povlači i tu djecu, koja su se rodila ovde i koja više nikakove veze sa stranom otadžbinom nemaju. Iz mješovitih brakova često ta djeca ni strani jezik neznaju.“⁹⁸ Poseban interes za ove radnike imala su velika državna industrijska preduzeća.

Komora i bosanskohercegovačka poslovna zajednica tražile su da se Pravilnik što liberalnije tumači i primjenjuje. Učesnici privrednog života smatrali su da nije bilo moguće bez posljedica po industriju jednostavno uskratiti dovođenje stranih radnika koji su bili potrebni za razvoj preduzeća. Jedino je, po njihovu mišljenju, onim radnicima koji su mogli politički nepovoljno djelovati u zemlji Ministarstvo unutrašnjih poslova trebalo zabraniti dolazak. Iznijeli su pohvale na berze rada, kojima je dužnost bila da prvenstveno zapošljavaju domaće radnike, što nisu pravile probleme industrijalcima kod traženja dozvole za zaposlenje stranaca, jer su njihove molbe uglavnom bile opravdane s obzirom da su tražili one kvalifikovane profile kojih na domaćem tržištu rada nije bilo. Radi bolje kontrole priliva strane radne snage traženo je da se u Pravilniku jasno odredi procenat

97 ABH, FTOK, K-5, omot br. 5057/25. *Konferencija po pitanju stranih radenika.*

98 ABH, FTOK, K-6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice Trgovačko obrtničke komore u Sarajevu.*

učešća stranaca u preduzećima. Prema mišljenju bosanskohercegovačke poslovne zajednice on se trebao kretati 5–10% od ukupnog broja zaposlenih. Posebno je insistirano da nadležni odmah prestanu s praksom nerješavanja molbi za zaposlenje stranaca, jer je štetila industriji.⁹⁹

Nakon prikupljenih prigovora Ministarstvo socijalne politike organiziralo je 28. septembra 1925. u Beogradu posebnu konferenciju o stranim radnicima na kojoj su uzeli učešća predstavnici ministarstava inostranih i unutrašnjih poslova, dok je interese industrije zastupao sekretar Centrale industrijskih korporacija Kraljevine Jugoslavije. Konferenciju je otvorio Milan Simonović, ministar socijalne politike. Poseban utisak na učesnike ostavio je nastup gospodina Ribarža, predstavnika Ministarstva inostranih poslova, koji je iznio loše strane dotadašnjeg odnosa nadležnih prema zaposlenju strane radne snage. Njegovo izlaganje dopunio je delegat Centrale industrijskih korporacija koji je naveo da poslodavci prioriteto zapošljavaju domaće radnike, ne samo iz patriotskih nego i praktičnih razloga, jer ih je bilo lakše i jeftinije nabaviti. Potcrtao je da su industrijska preduzeća iz nužde dovodila kvalifikovane radnike, jer ih usljed pomanjkanja stručnih škola na domaćem tržištu radne snage nije bilo. Posebno je istakao da je osim stručnosti na zaposlenje strane radne snage odlučnu ulogu imao strani kapital. Na konferenciji je pogrešnim ocijenjeno mišljenje prema kojem se strani kapital nametao i naglašeno da su stranci nerado investirali zbog pravne nesigurnosti izazvane lošim političkim prilikama u zemlji. Jedan od glavnih uslova stranih investitora bio je davanje mogućnosti izdašne kontrole svog kapitala koji je povjeravan samo poznatim i odanim licima. Prema tome vlasti su i tim osobama trebale ukazati gostoljublje. Delegat industrijske Centrale ukazao je da se i dotadašnji Pravilnik u potpunosti nije primjenjivao naročito po pitanju roka rješavanja molbi za zaposlenje stranaca od strane Ministarstva socijalne politike, potom na šikanacije policijskih organa kojima su izložena industrijska preduzeća i strani radnici usljed neblagovremnog rješavanja njihova boravka i rada. Na kraju je iznio prijedlog za izmjene i dopune Pravilnika od kojih su glavne bile: kontingiranje stranih radnika, izdašno produženje roka dozvole za strane radnike, važenje Pravilnika samo za one radnike koji su u državu došli poslije stupanja na snagu *Zakona o zaštiti radnika*, tj. poslije 14. juna 1922. godine,

99 ABH, FTOK, K-5, omot br. 5057/25. *Konferencija po pitanju stranih radenika.*

uprošćavanje procedure, izuzimanje osoblja više vrste (poslovođe, knjigovođe, blagajnici, inženjeri itd.) koje je pomenuto u čl. 3. *Zakona o zaštiti radnika* i dr.¹⁰⁰

Zahtjeve industrijalaca potpomogao je i radnički delegat dr. Živko Topalović svojim izlaganjem u kojem je prisutne upoznao da je rast privrede bio znatno manji od prirasta stanovništva i da je usljed toga bilo potrebno osigurati odliv viška radne snage. Pošto su Sjedinjene Američke Države bile zatvorene za iseljenike iz Jugoslavije to su ostale zemlje postale važnije nego što je to bilo ranije. Država je, po njegovu mišljenju, otvaranjem granica za strane kvalifikovane radnike stvarala preduvjete da druge zemlje omoguće ulazak većeg broja jugoslavenskih nekvalifikovanih radnika. Osim toga Topalović je postavio zahtjev da dozvola za zaposlenje treba glasiti na ime stranog radnika, a ne poslodavca, jer su stranci za svo vrijeme boravka bili vezani za dotičnu firmu i nisu se mogli po svojoj volji zaposliti. Kod poslodavca koji je to zloupotrebljavao, ta se zavisnost pretvarala u izvjesno ropstvo. Zahtjevaio je da se prilikom zaposlenja stranaca, pored radničkih konsultiraju i poslovne zajednice.

Na kraju konferencije Ministar socijalne politike rezimirao je rezultate i obećao da će se u Ministarstvu odmah pristupiti izradi novog Pravilnika za strane radnike u koji će se unijeti opravdani zahtjevi koje su pojedini delagati iznijeli na konferenciji. Obećao je da do donošenja novog Pravilnika strani radnici, čije molbe nisu riješene kao i onih koji su, pošto su odbijeni, predali novu molbu, mogu nesmetano ostati u zemlji.¹⁰¹

Pitanje zapošljavanja stranih radnika vlasti su za duže vrijeme riješile 24. novembra 1925. godine donošenjem novog Pravilnika o zaposlenju stranih radnika kojim su bila uređena tri pitanja:

- 1) polje primjene, odnosno ko se sve smatrao doseljenikom, tj. stranim radnikom;
- 2) procedure izdavanja dozvole, što je glavni dio dokumenta i
- 3) predviđenu socijalnu zaštitu strane radne snage u domaćoj radničkoj legislativi.

100 АВН, *FTOK*, К-5, dok. br. 5057/25. *Централа индустријских корпорација Краљевине СХС Свим члановима*, бр. 5233, Београд, 29. септембра 1925.

101 АВН, *FTOK*, К-5, dok. 5057/25. *Централа индустријских корпорација Краљевине СХС Свим члановима*, бр. 5233, Београд, 29. септембра 1925.

U čl. 1. novog Pravilnika precizirano je da se odredbe stava 1. čl. 103. *Zakona o zaštiti radnika* odnose na strane državljane koji su došli u Kraljevinu Jugoslaviju poslije 14. juna 1922, kao i one koji su kasnije dolazili. Dakle, nije postojala obaveza dobijanja dozvole za one strane radnike koji su došli prije 14. juna 1922. godine, odnosno prije stupanja na snagu Zakona o zaštiti radnika. Oni su se samo molbom i dokazima kada su došli i zaposlili morali obratiti Inspekciji rada koja je izdavala uvjerenje da se na njih ne odnosi navedeni član Zakona i da mogu slobodno i nesmetano raditi. Polje primjene Pravilnik bilo je ograničeno definicijom pojma stranog radnika (čl. 2), pod kojim su smatrane sve vrste fizičkih i intelektualnih radnika, bez obzira na spol, vrstu zanimanja i visinu nagrade, koji su dolazili u zemlju da svoju tjelesnu ili umnu snagu stave u službu trećih lica radi zarade ili obuke, a ukoliko ta služba nije bila javno-pravnog karaktera.

Propisi Pravilnika regulisali su samo zaposlenje i nisu uređivali ulazak stranaca u zemlju. U ovom pogledu strani radnici podliježali su istim obavezama o viziranju pasoša kao i ostali stranci koji su željeli prijeći državnu granicu. Pravilnik je uređivao da nijedan stranac nije mogao biti zaposlen bez prethodnog odobrenja. Dozvole za njihov rad izdavane su na određeno i neodređeno vrijeme (čl. 3). Preduzeće, odnosno poslodavac koji je želio zaposliti strance (čl. 4), bio je dužan podnijeti nadležnoj inspekciji rada molbu s obrazloženjem: koliki broj stranih radnika je želio zaposliti, ko je do tada obavljao poslove za koje se traži strana radna snaga, navesti njihova imena, prezimena, starost, nacionalnost i državljanstvo. Uz molbu je morao priložiti i mišljenje nadležne radničke komore i javne berze rada, a za rudarska preduzeća nadležnih rudarskih vlasti, da nema nezaposlenih domaćih radnika tih profila. Prilikom podnošenja molbi za produženje već izdate dozvole poslodavci su pored podataka i mišljenja nadležnih morali navesti još i kada, kojom odlukom i za koje vrijeme je bila izdata ranija dozvola za rad.

Inspekcije, kasnije banovinske uprave, prilikom rješavanja molbe bile su dužne uvažavati mišljenja naprijed navedenih ustanova, a nakon utvrđivanja opravdanosti molbe izdavati dozvole za zaposlenje. Radnu dozvolu mogli su

dobiti samo kvalifikovani radnici deficitarnih zanimanja¹⁰², a važila je godinu dana.¹⁰³ Molbe za angažman stranaca duži od godinu dana Inspekcije rada su s priložima i svojim mišljenjem upućivale Ministarstvu socijalne politike, koje je bilo jedino nadležno za njihovo izdavanje (čl. 6).¹⁰⁴ U cilju jače kontrole nad izdavanjem dozvola pri banskim upravama postojali su savjetodavni odbori za davanje mišljenja da li je u svakom konkretnom slučaju trebalo povoljno odgovoriti na molbu. Inspekcije rada bile su dužne da strogo vode računa da strani radnici koji su dobijali dozvolu za rad ne zaposle jednovremeno i svoje članove porodice bez prethodne dozvole.¹⁰⁵ Ovu odredbu 2. decembra 1927. godine izmijenio je Ministar socijalne politike rješenjem kojim su dozvole za zaposlenje stranih radnika istovremeno važile i za njihovu djecu koja su bila zaposlena kao šegrti. Za njih nije bila potrebna posebna dozvola, jer im je ona prećutno izdata s dozvolom roditeljima, a trajala je koliko i njihova.¹⁰⁶

Strani radnici koji su bili zaposleni prije 14. juna 1922. godine morali su u skladu s čl. 7. Pravilnika da se obrate potrebnim molbama nadležnim inspekcijama radi izdavanja uvjerenja da se na njih ne odnosi čl. 103. *Zakona o zaštiti radnika* i da mogu nesmetano raditi na teritoriji cijele države. Uz molbu su bili dužni dostaviti dokaz da su došli i zaposlili se prije navedenog datuma, dokaz o kvalifikaciji, te naziv preduzeća i vrstu posla koji su obavljali.¹⁰⁷ Krajnji rok za traženje uvjerenja bio je 28. mart 1926. godine. Međutim, nadležni su, zbog pogrešnog tumačenja ovog člana, često kažnjavali poslodavce zbog

102 Prema Uputstvu za sprovođenje Pravilnika pod kvalifikovanim radnicima smatrana su lica koja su obavljala takve vrste poslova za koje je bila potrebna određena stručna sprema, koja druga lica ne bi mogla vršiti bez takve spreme. (ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Uputstva za sprovođenje Pravilnika o zaposlenju stranih radnika od konca novembra 1925. god.*).

103 ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Pravilnik o uposlenju stranih radnika.*

104 ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Pravilnik o uposlenju stranih radnika*; D. Ostojić, *Naše radničko i nameštениčko zakonodavstvo*, 131.

105 ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Uputstva za sprovođenje Pravilnika o zaposlenju stranih radnika od konca novembra 1925. god.*

106 *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljanja*, uredio i objasnio Vladislav D. Pavlović, činovnik-referent za strane radnike u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, Beograd, 1936, 130.

107 Kao dokazi služili su: pasoš kojim je strani radnik došao, zatim radnička legitimacija, uvjerenje općinske službe gdje je živio i radio, te isprave ostalih vlasti iz kojih se vidjelo da je prije navedenog roka bio zaposlen u Bosni i Hercegovini, odnosno drugom dijelu države. (ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Pravilnik o uposlenju stranih radnika.*)

zapošljavanja stranaca koji su bili u Jugoslaviji prije 14. juna 1922, odnosno stupanja na snagu *Zakona o zaštiti radnika*, i u skladu sa st. 1. čl. 103. navedenog *Zakona* i čl. 7. Pravilnika mogli nesmetano raditi na teritoriji cijele države.¹⁰⁸ Radi otklanjanja tih nedoumica, Ministar socijalne politike je 7. decembra 1927. donio rješenje da strani radnik koji je ispunjavao ostale uslove iz čl. 7. nije trebao biti zaposlen nego samo nalaziti na teritoriji Kraljevine Jugoslavije prije navedenog roka i time faktički suspendovao navedeni stav. Međutim, 11. aprila 1932. novi Ministar stornirao je navedeno rješenje svog prethodnika, s tim da se na osnovu čl. 7. nisu mogla izdavati uvjerenja onim stranim radnicima koji se za njega nisu obratili nadležnim vlastima najdalje u roku od tri mjeseca od stupanja na snagu Pravilnika, odnosno koji nisu imali uredno zaposlenje po obnarodovanju navedenog rješenja, a prije podnošenja molbe za uvjerenje po čl. 7.¹⁰⁹

Dozvole za zaposlenje stranih radnika koje su dolazile u svojstvu stranih firmi radi montiranja ili opravke specijalnih mašina izrađenih ili isporučenih od njih, ukoliko njihov angažman nije trajao duže od tri mjeseca, izdavale su nadležne upravne vlasti. Ukoliko je priroda posla iziskivala da angažman bude duži od odobrenog perioda, poslodavci su morali tražiti redovnu dozvolu mjesec dana prije isteka prvog tromjesječja. U slučaju kada su strani radnici napuštali teritoriju Kraljevine Jugoslavije duže od mjesec dana, a to nije imalo veze s potrebama preduzeća u kome su radili, što je ocjenjivala nadležna Inspekcija rada, gubili su pravo na slobodan rad u zemlji. Za njihovo ponovno zaposlenje poslodavci su bili dužni postupati u skladu s čl. 4. i 6. Pravilnika.

Kao članica Međunarodne organizacije rada u Ženevi država je imala obavezu sprovesti u život načelo jednakog tretmana za sve radnike, zbog čega je u nacionalno zakonodavstvo morala ugraditi njene konvencije i preporuke.¹¹⁰ S tim u vezi Pravilnik je (čl. 17) obavezivao poslodavce da sa strancima prilikom zapošljavanja sklapaju pismene ugovore o radu s identičnim uvjetima rada kao i domaćim radnicima iste profesije i kvalifikacije, što je bilo u skladu s osnovnim

108 *Одлуке Државног савета 1933–1935*, средили Божидар С. Протић; Властимир Ј. Лучић, Београд, 1936, 412–413.

109 *Завосленје странца у Југославији. Зборник законских прописа којима се регулише завосленје страних држављана*, 132.

110 D. Ostojić, *Naše radničko i nameštениčko zakonodavstvo*, 132–133.

zakonskim propisima o socijalnoj zaštiti koji su predviđali načelo jednakog tretmana stranih i domaćih radnika.¹¹¹ Ugovore se bili obavezni sklopiti u roku od 15 dana od zaposlenja stranog radnika. Izrađivani su u tri istovjetna primjerka i ovjeravani od strane nadležne upravne vlasti. Po jedan primjerak zadržavali su poslodavac i radnik, dok je treći dostavljan nadležnoj inspekciji rada.¹¹² Radi nadzora nad zaposlenjem stranaca poslodavci su morali voditi poseban registar.

U cilju osiguranja jednoobrazne primjene Pravilnika, Ministarstvo socijalne politike izdalo je posebno Uputstvo o njegovoj primjeni, koga su se morala pridržavati Odjeljenje za zaštitu radnika pri Ministarstvu i sve oblasne inspekcije rada, a od 1930. godine banovinske uprave.¹¹³ Uputstvom je „stranim političkim krivcima i vojnim beguncima“, u pogledu zaposlenja, bilo olakšano dobijanje dozvole, a Ministarstvo socijalne politike im je nakon prikupljanja neophodne dokumentacije izdavalo dozvolu na neodređeno vrijeme. Povjerenicima stranog kapitala u preduzećima čija se centrala nalazila u inostranstvu izdavate su dozvole bez obzira da li je takve vrste radne snage bilo na birou rada, s tim da je njihov broj morao biti sveden na minimum, odnosno neophodan broj potreban za održavanje veza između direkcije i centrale. Navedena lica mogla su biti samo direktori i blagajnici. Predviđeni postupak za izdavanje dozvola nije se primjenjivao na radnike država s kojima je Kraljevina Jugoslavija imala sklopljene bilateralne ugovore u kojima je bila regulirana i razmjena radne snage.¹¹⁴ Oblasne inspekcije rada i Ministarstvo socijalne politike bili su dužni uspostaviti preciznu statistiku stranih radnika, prvi za svoje područje djelovanja, a potomji za cijelu

111 U čl. 8. *Zakona o osiguranju radnika* od 14. maja 1922. godine, potom čl. 76. sprovedbene naredbe o organizaciji posredovanja rada, kao i čl. 22. *Zakona o iseljavanju* bilo je predviđeno jednako postupanje sa stranim i domaćim radnicima. (Никола Ћ. Симић, *Индустријска, занатска и радничка политика и законодавство у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1926, 176–179).

112 ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Pravilnik o uposlenju stranih radnika*.

113 ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Uputstva za sprovođenje Pravilnika o zaposlenju stranih radnika od konca novembra 1925. god.*

114 Uzajamnu zaštitu radne snage po raznim pitanjima monarhistička Jugoslavija ostvarivala je putem bilateralnih ugovora s Francuskom, Njemačkom, Italijom, Čehoslovačkom, Austrijom, Rumunijom, Poljskom, Velikom Britanijom, Grčkom i dr. (D. Ostojić, *Naše radničko i nameštениčko zakonodavstvo*, 151-153; *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 173-238).

državu.¹¹⁵ Za narušavanje odredbi Pravilnika bile su predviđene i kazne, poput poništenja izdate dozvole ili kažnjavanje poslodavca (čl. 20). Propisi Pravilnika nisu se primjenjivali u slučajevima kada su bili u suprotnosti s određenim odredbama zaključenih međunarodnih ugovora između Kraljevine Jugoslavije i drugih zemalja (čl. 21).¹¹⁶

I novi revidirani Pravilnik pokazao je u praksi brojne slabosti i omogućio razne zloupotrebe, zbog opsežne administracije i nestručnog načina ocjenjivanja radnika specijalnih zanimanja nephodnih za rad industrije.¹¹⁷ Namjere nadležnih da novim Pravilnikom umanje nezaposlenost u zemlji bile su promašaj, jer su strani radnici, kako je već naprijed navedno, popunjavali samo ona radna mjesta koja se s domaćeg tržišta rada nisu mogla popuniti. „Otežavanje dolaska radnika iz inostranstva nije umanjilo besposlicu, što potvrđuje veliki broj besposlenih radnika u prošloj godini“ (podvučeno u dokumentu, op. a.), izjavljivali su radnički predstavnici 1926. godine, zahtijevajući od nadležnih da se odnos prema stranim radnicima iz temelja mijenja.¹¹⁸ Kako je za radnike iz Bosne i Hercegovine, naročito za one koji su tražili zaposlenje u inostranstvu, od Pravilnika bilo više štete nego koristi, skupština Radničke komore u Sarajevu tražila je njegovu reviziju, naročito za „manualne radnike“ kojih je bilo najviše na domaćem tržištu rada, insistirajući da im se omogući slobodno kretanje. Smatrala je da bi od te slobode privreda i domaći radnici mogli „imati samo koristi.“¹¹⁹

Na šestom redovnom kongresu privrednih komora i organizacija održanom 8. i 9. septembra 1928. godine iznijeto je da u industriji nema dovoljno stručnih radnika i da su industrijalci „mučili nečuvene muke da dovedu stranu stručnu

115 ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Uputstva za sprovođenje Pravilnika o zaposlenju stranih radnika od konca novembra 1925. god.*

116 ABH, *FIROS*, K-30, dok. br. 1/476. *Pravilnik o uposlenju stranih radnika.*

117 *Стални привредни годишњи конгреси 1923–1927. Извештај сазивача конгреса о резултатима досадашњих пет редовних конгреса наших привредних комора и организација поднет VI. редовном годишњем конгресу привредних комора и организација на дан 8. и 9. септембра 1928. године у Београду, Београд, 1928, 74.*

118 ABH, *Fond Veliki župan Sarajevske oblasti*, br. 5261/27. *Привремена радничка комора за Босну и Херцеговину Великог жупану за сарајевску област Сарајево, бр. 176, Сарајево, 17. фебруара 1926.*

119 ABH, *FRKBiH*, Zapisnici Skupština i sednica Upravnog odbora Radničke komore za B. i H. za godinu 1926. *Zapisnik I. Skupštine stalne Radničke komore za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.*

radnu snagu." Centrala industrijskih korporacija ukazivala je na „posledice po naše i međunarodne veze i po naše radnike, koji se nalaze u mnogo većem broju na strani nego što je to slučaj sa stranim radnicima u našoj zemlji." Prema statističkim podacima kojima je raspolagala, taj odnos kretao se u odnosu 1:15 u korist domaćih radnika.¹²⁰ Zastupnici industrije upozoravali su da je u drugim zemljama pitanje dovođenja stručne radne snage bilo puno bolje uređeno. Kao primjer naveli su Bugarsku u kojoj su po zakonu strani majstori, nadzornici, inženjeri, hemičari, arhitekti, specijaliste itd. bili zastupljeni s 25% od ukupnog broja zaposlenih. Upozoravali su na razliku stanja koje je bilo u Kraljevini Jugoslaviji, gdje su poslodavci morali da plaćaju osjetne takse za svakog dovedenog stručnjaka sa strane, iako cjelokupan broj stranih radnika nije dostizao ni 5% ukupno zaposlenih.¹²¹ Međutim, do liberalizacije zapošljavanja stranaca i ukidanja postojećih zakonskih propisa nije došlo, naprotiv, mogućnost njihova zapošljavanja kasnije je dodatno otežana.

Pitanje stranih radnika ponovo je aktuelizirano tokom velike svjetske ekonomske krize (1929-1934) koja je Bosnu i Hercegovinu zahvatila s izvjesnim zakašnjenjem (1930-1935). Problem zaštite domaće radinosti od „navale stranaca" u teškim privrednim prilikama dobio je posebno mjesto širom svijeta. Vlade gotovo svih zemalja, s manje ili više strogosti, pristupile su zaštiti nacionalnih privreda od stranih radnika i stranih samostalnih privrednika „koji su zauzimali mesta domaćim ljudima." Neke države pribjegle su restriktivnijim mjerama, za koje su smatrale da najbolje odgovaraju njihovim mogućnostima i prilikama, a kretale su se od potpune zabrane poslovanja, preko kontigentiranja do običnog reguliranja zaposlenja stranih lica.¹²² Većina zemalja nije pribjegli

120 АВН, *FTOK*, К-5. *Централа индустријских корпорација Краљевине С. Х. С. Свим члановима*, бр. 5233, Београд, 29. септембра 1925.

121 *VI редовни годишњи конгрес привредних комора и организација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржан на дане 8. и 9. септембра 1928. год. у Београду*, Београд, 1928, 141; *Извештај инспекције рада и парних котлова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г. 1925*, Београд, 1926, 6; *Извештај инспекције рада у г. 1926*, 14.

122 Najradikalnije ograničenje zaposlenja stranaca primijenila je Republika Turska koja je 11. juna 1932. godine donijela *Zakon o profesijama i zanatima pridržanim u Turskoj* u kojem su bile jednostavno pobrojane sve profesije čije je obavljanje bilo zabranjeno stranim državljanima. Belgijska vlada je Uredbom od 8. decembra 1935. godine pribjegli mjeri kontigentiranja strane radne snage, ovlašćujući Ministra rada i socijalnog staranja da može, po saslušanju zainteresiranih poslodavačkih i radničkih organizacija, utvrditi pro-

tako kategoričnim mjerama, kao što su apsolutna zabrana ili kontigentiranje strane radne snage, ali je izvršila temeljnu reviziju dotadašnjih zakonskih propisa, zadržavajući striktnije regulisanje i pojačan nadzor nad zaposlenjem stranaca. Načelo slobode rada ostalo je priznato, samo je bilo vezano s prethodnom dozvolom za rad koja se dobijala po ispunjenju izvjesnih uvjeta i formalnosti.¹²³

Pitanje zaposlenja stranih radnika tokom velike ekonomske krize nije bilo zanemareno ni u Kraljevini Jugoslaviji, jer je tokom njena trajanja došlo do obustave i redukcije proizvodnje u većini preduzeća i ogromne besposlice. Nezaposlenost je bila trajna pojava koja je svakodnevno stajala na vratima radnika i namještenika.¹²⁴ Prema dostupnim statističkim podacima na kraju 1933. u Kraljevini Jugoslaviji bilo je oko 37.000 stranih radnika s 36.000 članova porodice, te 15.000 stranih samostalnih obrtnika s 30.000 članova domaćinstava. Međutim, od navedenog broja stranaca samo nekoliko stotina njih moglo se zamijeniti nacionalnim kadrom s domaće berze rada. Ipak, kod nadležnih je vladalo mišljenje da se ublažavanje nezaposlenosti moglo riješiti suzbijanjem zaposlenja stranih radnika, čemu su pribjogle i mnoge druge zemlje.

Pritisnute masovnom nezaposlenošću vlasti su, držeći se principa forsiranja domaće radne snage, pribjogle pooštavanju propisa o useljenju i zaposlenju stranaca. U tom smislu 29. marta 1935, na osnovu zakonskih ovlaštenja proisteklih iz Finansijskog zakona za 1934/1935. godinu, Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja donio je Uredbu o zaposlenju stranaca čija struktura se nije bitnije razlikovala od Pravilnika iz 1925. godine. Uredba je u suštini samo izvjesno usavršavanje Pravilnika s tendencijom dodatnog smanjenja mogućnosti

cenat zaposlenja stranih radnika u pojedinim privrednim granama. Francuska je 10. augusta 1932. godine, malo prije i malo odlučnije, pošla istim putem kada je donijela *Zakon o zaštiti domaće radne snage*, koji je također počivao na kontigentiranju stranih radnika. (*Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 4–5).

123 U tom duhu 1. maja 1933. godine donijeta je *Naredba o uposlenju stranaca u Njemačkoj*, kojom je svako zaposlenje stranog radnika ili namještenika bilo uslovljeno dozvolama za zaposlenje i rad. (*Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 3–7).

124 Eklatantan primjer je drvna, najrazvijenija industrijska grana u Bosni i Hercegovini, u kojoj se broj radnika s 24.532 (1930), smanjio 1932. godine na 12.969 ili za oko 50%. Stanje je kasnije dodatno pogoršano u svim industrijama. (ABH, *FRKBiH*, Zapisnici za 1934. godinu. *Zapisnik skupštine Radničke komore u Sarajevu održane 30. juna i 1. jula 1934. godine u velikoj sali Radničkog doma u Sarajevu*).

zaposlenja strane radne snage. Njene glavne odlike su u proširenju i preciziranju pojma stranog radnika, usavršavanju i pooštrenju metoda izdavanja dozvola za rad, pojačanim sankcijama nad izvršenjem zakonskih propisa i mogućnosti vođenja tačne statistike izdatih dozvola.

U čl. 2. st. 1. Uredbe bilo je uređeno, kao i u Pravilniku iz 1925, da nijedan strani državljanin, na kojeg su se odnosili njeni propisi, nije mogao biti zaposlen niti raditi prije nego što dobije dozvolu za zaposlenje, odnosno rad. Pod pojmom stranog državljanina u smislu odredaba čl. 1. Uredbe podrazumijevala su se sva lica koja su svoju tjelesnu i umnu snagu ili usluge stavljali u službu trećih lica za nagradu ili besplatno u cilju obuke ili koji su obavljali samostalan rad za koji nije bilo potrebno ovlaštenje odnosno dozvola po *Zakonu o radnjama* ili nekom drugom zakonskom propisu.¹²⁵ Definicija Uredbe dakle, odstranila je sve moguće dvosmislenosti, jer je u najširem smislu obuhvatila stranu radnu snagu koja je stupila u najamne odnose, kao i samostalne privrednike koji nisu potpadali pod *Zakon o radnjama*.¹²⁶

Uredba je u čl. 4. propisivala da su dozvolu posebnom molbom za svakog stranog državljanina mogli tražiti poslodavci ili sami radnici, kao i slučajeve kada je molbu podnosio poslodavac, a kada radnik.¹²⁷ U tom pogledu se razlikovala

125 Uredba o zaposlenju stranih državljana od 29. marta 1935. god. St. Br. 18.000, u: *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 21.

126 Pravilnik iz 1925. nije precizirao na koje strane državljanke se nisu odnosile njegove odredbe, dok je Uredba u čl. 2. st. 2. tačno odredila da su to: 1) naučnici, književnici i umjetnici koji nisu dolazili radi zaposlenja; 2) sportisti koji su dolazili radi raznih priredaba; 3) dopisnici stranih listova; 4) posluga i vozači stranih diplomatsko-konzularnih predstavništva i turista; 5) studenti i đaci, ako nisu zarađivali i 6) trgovački putnici koji su poslovali prema odredbama trgovinskih ugovora. (*Isto*, 24).

127 Dozvola se mogla tražiti:

„1) za kvalifikovano radno osoblje koje ima naročitu stručnu spremu i praksu, ukoliko to dopušta stanje domaćeg tržišta rada, a s obzirom na važnost privrednog rada stranog državljanina za unapređenje domaće privrede i stručno usavršavanje domaćih radnika;

2) za kvalifikovano radno osoblje koje je nepohodno potrebno za montiranje ili opvarku specijalnih mašina izrađenih ili isporučenih od preduzeća u inostranstvu;

3) za strane državljanke koji obavljaju kakav samostalan rad za koji nije potrebno ovlaštenje odnosno dozvola po Zakonu o radnjama ili kome drugom zakonskom propisu, ukoliko se ukaže potreba za takvim radom i ukoliko to dopušta stanje domaćeg tržišta rada;

4) za strane državljanke jugoslovenske narodnosti;

5) za strane državljanke koji su rođeni i odgojeni u našoj državi, ili koji su došli pri-

od Pravilnika iz 1925. po kojem su samo poslodavci tražili dozvolu za rad, pa čak i kumulativno za više radnika. Dozvola se izdavala na određeno i neodređeno vrijeme. Prva je važila samo za vrijeme koje je u njoj naznačeno, ali ne duže od godinu dana. Dozvole na neodređeno vrijeme važila je do opoziva od strane prvostepene ili drugostepene vlasti.¹²⁸ Sva uvjerenja, odnosno dozvole koje su do donošenja Uredbe na osnovu čl. 7. Pravilnika iz 1925. izdate na neodređeno vrijeme, ostale su na snazi do njihove revizije, ali pod uslovom da se njihovi imaooci najdalje do kraja februara 1936. godine snabdiju „kartom zanimanja“.¹²⁹

Strani državljani mogli su biti zaposleni samo za ono vrijeme, u onom svojstvu, na onom mjestu, u onom preduzeću i na onom području koji su naznačeni u dozvoli (čl. 6. st. 1). Članovi porodice stranog državljanina nisu mogli biti zaposleni na osnovu dozvole date za njegovo zaposlenje (čl. 6. st. 2). Dok je Pravilnik iz 1925. predviđao da samo prvu dozvolu za zaposlenje i to najduže

je 14. juna 1922 godine, ako do stupanja na snagu ove Uredbe nisu napuštali teritoriju naše države duže od tri meseca neprekidno u toku jedne kalendarske godine;

6) za strane državljane za koje Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, u saglasnosti sa zainteresovanim ministrima, posebnim pravilnicima ili uputstvima, propiše uslove pod kojima im se može dati takva dozvola; i

7) u slučaju da postoji naročita potreba za zaposlenje stranog državljanina u svojstvu poverenika stranog kapitala uloženog u produktivne svrhe kod preduzeća u našoj državi, što će ceniti Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja po saslušanju zainteresovanih ministara.“ (Uredba o zaposlenju stranih državljana od 29. marta 1935. god. St. Br. 18.000, u: *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 27–28).

128 Ovo načelo sadržano je u čl. 9. st. 1. Uredbe u kojem je bilo propisano da će se dozvole „davati pod uslovom, da gde god je to moguće poslodavac pored stranih državljana zaposli najmanje isti toliki broj naših državljana, odgovarajuće struke, radi specijaliziranja i osposobljavanja u istoj vrsti posla, odnosno da im omogući osposobljavanje u toj vrsti posla za određeno vreme na drugi koji pogodan način, koji bude odredila nadležna vlast po ovoj Uredbi.“ (Uredba o zaposlenju stranih državljana od 29. marta 1935. god. St. Br. 18.000, u: *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 34).

129 Dozvola na neodređeno vrijeme izdavana je samo Jugoslavenima stranim državljanima, ruskim izbjeglicama, stranim državljanima koji su rođeni i odgajani u Jugoslaviji ili su se u njoj nalazili od prije 14. juna 1922. godine, koji su takvu dozvolu mogli dobiti po odredbama o radnicima iz zaključenih ugovora s trećim državama ili koji su takvu dozvolu imali na osnovu čl. 7. ili čl. 21. Pravilnika iz 1925. godine. Za strane državljane jugoslavenske narodnosti i za ruske izbjeglice nije se izdavala posebna dozvola, već je dozvolu sadržavala sama „karta zanimanja plave boje.“ (Uredba o zaposlenju stranih državljana od 29. marta 1935. god. St. Br. 18.000, u: *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 29).

od godinu dana izdaju nadležne inspekcije rada, Uredba je u čl. 8. prenijela izdavanje kao i produženje dozvola na kraljevske banske uprave. Po čl. 14. Uredbe poslodavac je bio obavezan da sa stranim radnikom, koji dolazi neposredno iz inostranstva, zaključi ugovor o radu u kojem mu je morao osigurati uslove rada kao i domaćim radnicima. Također, bio je dužan voditi registar stranih radnika. Nadzor nad izvršenjem propisa Uredbe povjeren je inspekcijama rada kraljevskih banskih uprava, organima mjesnih državnih policijskih vlasti ili opće upravnih vlasti prvog stepena, koje su svaki prekršaj zapisnički evidentirale i dostavljale nadležnim prvostepenim vlastima radi izricanja presude. U cilju pravilne primjene Uredbe, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja je 21. septembra 1935. godine donijelo i Pravilnik za njenu primjenu.¹³⁰

Vlasti su Uredbom nastojale da riješe da u zemlji ostanu samo oni strani radnici koji su zaista bili potrebni domaćoj privredi, ali također i u izričnom cilju, da strani radnici pored obavljanja svoga posla porade i na stručnom usavršavanju domaće radne snage i njenom osposobljavanju za samostalan rad. Većina preduzetnika bila je spremna zaposliti strance samo ako bi se oni obavezali da u roku od pola godine obuče jednog domaćeg radnika za taj posao. Prema mišljenju nadležnih Uredba je postavila osnove jedne „postepene emancipacije (...) privrede od stranih stručnjaka.”¹³¹ Ipak, usljed nedostatka kapitala vlada se držala politike otvorenih vrata za strane ulagače, koju su u svojim nastupima javno ispoljavali vodeći državnici.¹³² U nastojanju da privuče strane investitore Uredbom je izjednačila preduzeća osnovana sa stranim i domaćim kapitalom. Stranim investitorima je čl. 8. novog Pravilnika za primjenu Uredbe omogućeno da bez teškoća izdejstvuju dozvolu za namještanje svog naročitog predstavnika-

130 Pravilnik za primenu Uredbe o zaposlenju stranih državljana, u: *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 63-101.

131 М. Ж. Чалић, *Социјална историја*, 355-356.

132 Ministar trgovine i industrije Juraj Demetrović u jednom svom budžetskom ekspezu, pred plenumom Narodne skupštine, naglasio je da je za razvoj države potrebna industrija i da je u tu „svrhu strani kapital uvek dobro došao.” Isti tok misli u svojim izjavama i publikacijama iznosili su mnogobrojni privrednici i ekonomski stručnjaci. (AJ, *Zbirka Milana Stojadinovića*, fascikla 38, jedinica opisa 635. Cvetko, Gregorić, *Udeo domaćeg i stranog kapitala u jugoslovenskoj industriji i mogućnosti njegovog daljeg razvoja*, Beograd, 1939, 11).

povjerenika.¹³³ Potpuno pogrešno bilo je vladino mišljenje da su povratak iseljenika i zaposlenje stranih radnika bili uzrok masovnoj nezaposlenosti tokom krize. Velika depresija je pored nezaposlenosti prouzročila dalekosežna strukturna pomjerenja na tržištu rada. Između ostalog, dovela je do zamjene stručnog osoblja neukom i priučenom radnom snagom, nezaposlenosti stručnih radnika, kao i porasta viška školski i akademski obrazovanih lica.¹³⁴

Određene probleme industriji u Bosni i Hercegovini stvaralo je i iseljavanje domaće kvalifikovane i nekvalifikovane radne snage.¹³⁵ Iseljavanje je do Prvog svjetskog rata bila seoba u pravom smislu te riječi, tj. trajno napuštanje svog ognjišta i domovine. Migrantski talasi išli su uglavnom u preookeanske zemlje. Seljenje između dva svjetska rata poprima ekonomsku formu kao emigracija, odnosno privremeno iseljavanje pojedinih lica, bez pratnje njihove familije, u druge države s tim da tamo stečeni kapital prebace kućama, a onda je nakon kraćeg ili dužeg vremena slijedio njihov stalan ili privremeni povratak u zemlju. Bosanskohercegovački iseljenici između dva svjetska rata najviše su odlazili u Francusku, Belgiju i Njemačku, jer su Sjedinjene Američke Države još pred kraj Prvog svjetskog rata ograničile usljeničku kvotu. Ipak, najveći broj iseljenika i dalje je bio u preookeanskim zemljama. Emigracija je imala dvojako djelovanje. Odlaskom radnika država je po pravilu ostajala bez najbolje radne snage, a s druge strane, ostvarivala je korist jer su emigranti dio zarade redovno slali porodicama, što je imalo blagotvoran učinak. Samo radnici iz livanjskog kotara mjesečno je slali porodicama oko 1.200.000 dinara. Od bh. iseljenika najviše je otpadalo na kotareve Livno, Tomislavgrad i Bugojno, koji su radni angažman

133 AJ-37-38-635; C. Gregorić, *Udeo domaćeg i stranog kapitala u jugoslovenskoj industriji*, 10; Pravilnik za primenu Uredbe o zaposlenju stranih državljana, u: *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, 75–78.

134 M. Ж Чалић, *Социјална историја*, 356.

135 Najviše iseljenika, oko 5.000 u dobi od 20 do 45 godina, bilo je iz kotareva Livno, Tomislavgrad i Bugojno. (ABH, *FRKBiH*, K-2, dok. br. 87/1929. *Kretanje stanovništva u BiH od 1878–1921; Naša migraciona statistika za godinu 1928. Godišnji izvještaj*, Zagreb, 30. juna 1929, 3–9). Prema nekim procjenama u Sjedinjenim Američkim Državama pored ostalih zaposlenja bilo je oko 130.000 industrijskih radnika, 12.000 rudarskih, 60.000 poljoprivrednih i oko 50.000 specijalno kvalifikovanih radnika iz Jugoslavije. (Никола Ђоновић, О југословенској емиграцији у Сједињеним америчким државама, Српски књижевни гласник, Књ. XXVIII, бр. 1, Београд, 1. септембра 1929, 132).

našli uglavnom u rudnicima, gradnji pruga ili poljoprivredi.¹³⁶ Pregled emigracije iz Kraljevine Jugoslavije 1921-1928. godine po pokrajinama donosimo u sljedećoj tabeli:¹³⁷

Godina	Pokrajina							Ukupno
	Srbija	Crna Gora	Bosna i Hercegovina	Dalmacija	Hrvatska	Slovenija	Vojvodina	
1921.	207	156	479	817	6.547	2.489	2.270	12.965
1922.	518	65	162	750	3.033	440	1.188	6.086
1923.	737	229	273	1.376	3.169	1.312	4.378	11.473
1924.	1.231	169	392	3.219	4.911	1.197	8.456	19.575
1925.	1.084	111	477	3.181	7.753	1.579	3.458	17.643
1926.	1.395	248	974	3.134	6.682	2.131	3.666	18.230
1927.	1.305	334	973	3.652	8.596	2.727	4.384	21.976
1928.	1.144	288	833	3.509	8.600	3.162	4.233	21.789
Ukupno	7.621	1.600	4.563	19.638	49.291	15.037	32.033	129.737
u %	5,87	1,23	3,51	15,13	37,99	11,59	24,68	100

Od ukupnog broja emigranata prikazanih u tabeli bilo je 67,2% zemljoradnika, 21,5% nekvalifikovanih, 8,7% kvalifikovanih i 2,5% slobodnih profesija. Zanimljivo da je Hrvatska koja je sa Slovenijom bila industrijski najrazvijenija pokrajina davala najviše emigracije, kao i Vojvodina koja je s druge strane bila najveća žitnica u zemlji. Između 1929. i 1934. godine u Evropu se iselilo 80.548 radnih migranata, odakle se istovremeno vratilo 34.427 ljudi. Kvota iseljavanja u Evropu 1937. bila je tri puta veća od iseljavanja u prekomorske zemlje. Najviše jugoslavenskih radnika poslije velike ekonomske krize apsorbavala je Njemačka, koja se tada ubrzano naoružavala.¹³⁸

136 ABH, FRKBIH, K-2, dok. br. 79/1927. *Bosansko-hercegovačka emigracija*.

137 ABH, FRKBIH, K-1, dok. br. 59/1929-39. *Bilten sekretarijata Centralne rad. komore 1929-1939*.

138 Ж. М. Чалић, *Социјална историја*, 353-354.

Zaključak

U monarhističkoj Jugoslaviji mnogo se raspravljalo i pisalo o tome kako je austrougarska Monarhija kočila razvoj i podizala industriju u Bosni i Hercegovini samo ukoliko to nije išlo na štetu njenih preduzeća. Ali, i nova jugoslavenska vlada umjesto da industriji, nosiocu privrednog i društvenog prosperiteta savremenog društva, omogući što jaču djelatnost, nepromišljenim mjerama, koje nisu uvažavale ekonomsku stvarnost nego bile motivisane nacionalnim i političkim interesima, urušavala je i ono što je austrougarska stvorila. Državna administracija, ne uvažavajući ekonomske potrebe zemlje, pokušala je u potpunosti eliminirati strani kapital i strane stručnjake iz privrede, koja je vapila i za jednim i za drugim. Vlada je nastojala monopolizirati privredu za domaću radnu snagu. Odredila je jako nisku kvotu za strane radnike i zatvorila nacionalne granice, ne vodeći računa da li je to odgovaralo stvarnim potrebama industrije i privrede uopće. Pokušaj zamjene stranog radništva s nacionalnim elementom brzo se pokazao pogrešnim, jer je domaćih pravih industrijskih radnika bilo jako malo. U zemlji u kojoj je procenat nepismenog stanovništva prelazio 80%, a broj visokoobrazovanih bio na nivou statističke greške, progon stranih stručnjaka imao je dalekosežne posljedice. Pogrešnim političkim odlukama vlada je industrijska preduzeća ostavila bez ključnog kadra potrebnog za rad.

Otvaranje granica bila je bezuvjetna potreba, ne samo nacionalnog, nego i svjetskog privrednog života, jer su se tako otklanjali sporovi između naroda i stvarali uslovi za nesmetanu međunarodnu saradnju po svim političkim, ekonomskim i socijalnim pitanjima. Jugoslavenske vlasti su ipak, držeći se kvote određene za strane radnike, jedno vrijeme istrajavale na sprovođenju politike nacionalne zatvorenosti i forsiranja domaće radne snage. U tom smislu otežavale su poslodavcima dovođenje kvalifikovane radne snage iz inostranstva. Kao glavni argument koristile su veliki broj nezaposlenih domaćih radnika. Međutim, radilo se o nekvalifikovanim radnicima kojih je na tržištu rada tokom cijelog međuratnog perioda bilo na pretek, dok je kvalifikovanih stalno nedostajalo. Stranci su samo popunjavali onu važnu prazninu u industriji koju domaće radništvo zbog nedostatka školskog obrazovanja nije moglo nadoknaditi.

Suočena s golemim pritiskom poslovne zajednice, koja se zbog nedostatka kvalifikovanog kadra mučila da održi proizvodnju i smanji poslovne gubitke, te međunarodnih obaveza koje je kao članica međunarodnih organizacija bila dužna izvršavati, državna vlada je morala pristupiti određenoj liberalizaciji dolaska i zaposlenja stranaca. Ipak, faktori poput korupcije, nekompetentne i nemotivirane administracije, donošenje palijativnih rješenja i slično, najviše su utjecali na loše provođenje odnosno neprovođenje liberalne politike za dolazak i zaposlenje stranaca.

FOREIGN LABOR ISSUE IN INDUSTRY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1918-1941)

Summary

In the monarchist Yugoslavia, much debate was held up and written about how the Austro-Hungarian Monarchy had put the brakes on development and raised the industry in Bosnia and Herzegovina only if it did not go to the detriment of its businesses. Nonetheless, the new Yugoslav government, instead of enabling the industry through allowing as strong an activity as possible, being the holder of economic and social prosperity of contemporary society, the government used reckless measures, which did not respect economic reality but were motivated by national and political interests, also collapsed what the Austro-Hungarian created. The state administration, without acknowledging the economic needs of the country, tried to completely eliminate foreign capital and foreign experts from the economy, which cried out for both. The government has sought to monopolize the economy for the domestic workforce. It set a very low quota for foreign workers and closed national borders, not taking into account whether it suited the real needs of industry and economy at all. The attempt to replace foreign labor with the national element quickly turned out to be wrong, because there were very few domestic real industrial workers. In a country where the percentage of illiterate population exceeded 80% and the number of highly educated was at the level of statistical error, the persecution

of foreign experts had far-reaching consequences. By wrong political decisions, the government has left industrial enterprises without the key staff needed to work.

Opening borders was a need, not only of national but also of world economic life, because it removed disputes between peoples and created conditions for smooth international co-operation on all political, economic and social issues. Yugoslavia's authorities, however, adhering to the quota set for foreign workers, for a time persisted in the conduct of the policy of national incarceration and forcing the domestic workforce. To that end, they have made it difficult for employers to bring in skilled labor from abroad. A large number of unemployed domestic workers were used as the main argument. However, these were unqualified workers who were plentiful in the labor market throughout the inter-war period, while those qualified ones were constantly lacking. Foreigners were merely filling that important gap in the industry that domestic labor could not make up for due to lack of school education.

In the face of enormous pressure from the business community, which, due to the lack of qualified staff, struggled to maintain production and reduce business losses, and the international obligations it was obliged to carry out as a member of international organizations, the state government had to approach some liberalization of the arrival and employment of foreigners. Nevertheless, factors such as corruption, incompetent and unmotivated administration, the adoption of palliative solutions and the like have most influenced the poor implementation or non-implementation of liberal policies for the arrival and employment of foreigners.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori:

- *Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo*

Fondovi:

- Agrarna direkcija Sarajevo
- Inspekcija rada za oblast Sarajevsku
- Inspekcija rada za Tuzlansku oblast
- Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca - Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu
- Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu
- „ŠIPAD“ - SOUR šumarstvo, prerada drveta i prometa
- Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine
- Veliki župan Sarajevske oblasti

- *Arhiv Jugoslavije, Beograd*

Fondovi

- Centrala industrijskih korporacija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (76)
- Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65)
- Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14)
- Zbirke Milan Stojadinović (37)
- Vojislav Jovanović Marambo (335)

- *Arhiv Srednjobosanskog kantona, Travnik*

Fond

- Željezara Zenica

Objavljeni izvori:

- *Godišnji izveštaj Privremene Radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu, Sarajevo 1923.*
- *Godišnjak o radu Ministarstva socijalne politike u god. 1918-1921, III. deo, Beograd 1922.*

- *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i Husinska buna 1920*, Građa, Drugo izdanje, priredio Božo, Madžar, Tuzla 1984.
- *Indeks*, God. II, br. 2, Zagreb 1931.
- *Izveštaj Inspekcije rada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca o njenom poslovanju u g. 1924*, Beograd, 1925.
- *Извештај инспекције рада и парних котлова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г. 1925*, Београд 1926.
- *Izveštaj o radu Centralnog sekretarijata Radničkih komora u Beogradu - za vreme od 10. oktobra 1925. do 1. oktobra 1926. godine*, Beograd 1926.
- *Izveštaj o radu Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914*, Sarajevo 1915.
- *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za godine 1923. i 1924*, Sarajevo 1925.
- *Одлуке Државног савета 1933–1935*, средили Божидар, С., Протић; Властимир, Ј., Лучић, Београд 1936.
- *Rudarska i topionička statistika Kraljevine Jugoslavije za 1919–1926. godinu*, Beograd 1938.
- *Стални привредни годишњи конгреси 1923–1927. Извештај сазивача конгреса о резултатима досадашњих пет редовних конгреса наших привредних комора и организација поднет VI. редовном годишњем конгресу привредних комора и организација на дан 8. и 9. септембра 1928. године у Београду*, Београд 1928.
- *VI редовни годишњи конгрес привредних комора и организација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржан на дане 8. и 9. септембра 1928. год. у Београду*, Београд 1928.
- *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji. Zbornik zakonskih propisa kojima se reguliše zaposlenje stranih državljana*, uredio i objasnio Vladislav, D., Pavlović, činovnik–referent za strane radnike u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, Beograd 1936.
- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1919, Sarajevo 1920.

- *Zbornik zakona o naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1922, Sarajevo 1923.

Novine:

- *Балкан*, Год. XI, бр. 47, Београд, 18. фебруар 1924.
- *Bosanski Lloyd / Босански Лојд*, God. II, br. 3, 12, Sarajevo 1920.
- *Glas slobode / Глас слободе*, God. X, br. 243, 277, 280, 282, 283, Sarajevo 1920.
- *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, God. XI, br. 20, Zagreb, 8. ožujka 1919.
- *Отаџбина*, Год. I, бр. 6, Београд, 20. маја 1924.
- *Народно јединство*, Званични календар (свих шест области Босне и Херцеговине) за просту 1929. годину, Год. I, Сарајево 1928.
- *Nova Evropa*, Књ. X, Zagreb 1924.
- *Novi hrvatski borac*, God. I, br. 2, 7, 10, Zagreb 1923.
- *Snaga*, Socijalistički časopis, God. VIII, br. 12, Sarajevo 1935.

Literatura:

- Bilbija, Vladeta, Seljaci na radnoj pijaci, *Snaga*, Socijalistički časopis, God. VIII, br. 12, Sarajevo 1935, 340-346.
- Bućin, Rajka, Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine. Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu, *Arhivski vjesnik*, Vol. 60, br. 1, Zagreb 2017, 37-60.
- Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004.
- Glaser, Milan, Kratak prikaz našeg osiguranja radnika, *Radnička zaštita*, God. IX, Zagreb 1927, 429-439.
- Gregorić, Cvetko, *Udeo domaćeg i stranog kapitala u jugoslovenskoj industriji i mogućnosti njegovog daljeg razvoja*, Beograd 1939.
- *Група аутора*, Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928, I део, Београд 1928.

- Hadžibegović, Ilija, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980.
- Hrelja, Kemal, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Beograd 1961.
- Karabegović, Ibrahim, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919–1941. godine*, Sarajevo 1979.
- Kosnica, Ivan, Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 68 (1), Zagreb 2018, 61–83.
- Kukoleča, M., Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918–1938*, Beograd 1941.
- Кужељ, Сретен, *Међународна Организација Рада, и њен значај по социјално законодавство, Nova Evropa, Књ. X*, Zagreb 1924, 91–99.
- Lakatoš, Joso, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb 1929.
- Njegovan, Vladimir, Naša kemijska industrija, *Nova Evropa, Књ. X*, Zagreb 1924, 438–443.
- Ostojić, Despot, *Naše radničko i nameštениčko zakonodavstvo*, Beograd 1934.
- Ostojić, Despot, *Међународна организација рада. Njezino poreklo, ustrojstvo i delatnost*, Beograd 1937
- Савић, М., Миливоје, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, I део, Сарајево 1922.
- Симић, Ђ., Никола, *Индустријска, занатска и радничка политика и законодавство у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926*.
- Sirovica, Dinko, Iseljništvo, u: Joso, Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Glava X, Zagreb 1929, 1–20.
- Užičanin, Salkan, Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Prvog svjetskog rata, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, God. XLIII/2013, Sarajevo 2013, 249–265.
- Užičanin, Salkan; Velagić, Adnan, Nacionalizacija industrijskih preduzeća na području Bosne i Hercegovine u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Saznanja*, God. IV, br. 4, Tuzla 2013, 89–115.

- Užičanin, Salkan, Strani kapital u privredi Bosne i Hercegovine (1918-1941), *Historijska misao*, God. I, br. 1, Tuzla 2015, 113-156.
- Užičanin, Salkan, Utjecaj politike na privredne tokove u Bosni i Hercegovini (1918-1941), *Zbornik radova sa naučnog skupa „Utjecaj ideologije na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća”*, Tuzla 2017, 69-100.
- Užičanin, Salkan, Nacija i teror. *Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)*, Tuzla 2019.
- Vanku, Milan, *Mala antanta 1920-1938*, Titovo Užice 1969.